

Média, szellemi termelés, későkapitalizmus

A szellemi termelés szerepe a későkapitalizmusban

Mára már nyilvánvalóvá vált, hogy a második világháború végén meginduló kompjuterizáció egyrészt beteljesülése volt annak a folyamatnak, amely két-háromszáz évvel korábban a tőkés társadalom születését egyben a gépesítés, a „gépkorszak” nyitányává tette. A számítógépek megjelenése másrészt a technikai fejlődés olyan új korszakát indította el, amely legalább akkora – *a termelés egész rendszerét* forradalmasító -- minőségi ugrást jelentett, mint a tizenkilencedik század számára a gőzenergia, a huszadik század számára a villamosenergia (majd később a kémia, az atomenergia, a biotechnológia) munkába állítása; s egyszerre olyan *húzóágazattá* is vált, mint a tizenkilencedik században a vasútépítés, a huszadikban az autógyártás; s ráadásul a *kommunikációt*, az érintkezési viszonyok rendszerét is forradalmasította, mint a tizenkilencedik században a távíró, a huszadikban a telefon, a rádió és a televízió. Túlzás nélkül állítható, hogy ekkora jelentőségű innováció még nem volt a modern kor történetében. S ami szempontunkból meghatározó: ez a technikai újdonság alapvető *társadalmi* változást is magában hordott: *míg a gépi nagyipar kifejlődése a tőkés társadalom egyik főszereplőjévé tette e gépi nagyipar munkásosztályát, a számítógép kultúrája ugyanilyen mértékben tette alapvetővé a szellemi termelést.* Mint Masuda írja: míg az ipari társadalomfejlődés alapja a gőzgép, amely egyszerre helyettesítője és megsokszorozója a fizikai munkának, a számítástechnika a szellemi munka helyettesítője és megsokszorozója. (Masuda, 1988, 34. p.) De fordulatot nemcsak az élet minden területére rohamosan behatolt számítástechnika jelentett (amelynek alkalmazása azonnal megkövetelte a képzettségi szint növelését, s a munkában fokozta a szellemi képességek szerepét a társadalmi lét szinte minden területén a hadseregtől az esztergapadokig). Nagyon lényeges elem, hogy a kezdetben hatalmas, tudományos központokba koncentrált számítógépek kapacitása rövidesen² *személyes* hatáskörbe helyezett eszközökbe költözött: az új technika olyan széles körben vált az emberek *hétköznapi életének* (egyszerre *munkájának és munkán túli életének*) részévé és eszközévé, mint (talán a ruházat, a hajlék, az alapvető bútorok és a táplálkozás eszközei kivételével) korábban semmi más.³ Mint másutt⁴ részletesen kifejtettük, a szellemi termelésnek igen lényeges sajátossága, hogy *állandó összeköttetést igényel és teremt az egyéni és általános, az individuum és a nembeli között:* a számítógép ennek is minden korábbi információhordozónál sokkal többre képes, ráadásul gyors interaktivitást is biztosító eszköze.

¹ A tanulmány a szerzők „A szellemi termelési mód” (Kossuth, 2013) és „Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána” (Typotex, 2013) című könyveinek médiafejezetei alapján készült.

² A villámgyors elterjedés folyamatát Masuda a (*nagy*) *tudomány – vezetés – társadalom – egyén* vonalon vezeti le (az 1970-es és 1975-ös év kiemelt szerepével), (lásd: Masuda, 1988, 43. p.), s fontos, hogy mindegyik szint, mihelyt közegében beindult az ezirányú fejlődés, önállóan fejlődik tovább. Castells a *hadiipari* komplexum és a *tudomány* öntörvényű közegének eredőjéből származtatja a fejlődés ezen irányvételét. Mindkét elemzést elfogadhatjuk: egyrészt az is igaz, hogy a tudományos innováció a politikai hatalom döntéseinek függvényében, azon keresztül jut „le” a társadalomhoz (s különösen így van ez a centralizált és tekintélyelvű társadalmakban), másrészt mindig érvényesül a különböző szereplők saját érdekű cselekvése is, tehát a fejlemények számos esetben a hatalom döntéseitől függetlenül (sőt, gyakran azok ellenében is), illetve azok döntéseitől függetlenül is alakulnak.

³ Ez akkor is így van, ha persze az emberiség egy jelentős részének a számítógép (és használatának kultúrája) még nem áll a rendelkezésére. (Még a legfejlettebb társadalmakban sem). Azonban ez elmondható a hajlékról és az egyéb eszközökről is.

⁴ Kapitány – Kapitány (2013/2)

A szellemi termelés igen lényeges feltétele az *autonómia*: a személyi számítógép minden korábbi körülménynél sűrítettebben hordozza ennek az autonómiának a feltételeit. A személyi számítógép (és a hozzá kapcsolódóan kialakuló gyakorlat, kultúra, életforma) tehát nem csak az emberiség életében nyit új korszakot, hanem kifejezetten a szellemi termelés főszerepbe kerülésének is meghatározó tényezője. A személyi számítógépekre épülő *termelés és társadalom* magasfokú individualizációt feltételez, és erősíti is az individualitást. A huszonegyedik századba a fejlett centrumországok szélsőségesen individualisztikus társadalmakkal léptek be, s ez a trend réseket ütött a hagyományosan erősen közösségi (és egyszersmind az individualitást erősen korlátozó) társadalmakon is. Ugyanakkor a szélsőségesen individualizált társadalmakban különösen fontos a magasfokú *koordináció*, s ehhez a személyi számítógépekre épülő világban nélkülözhetetlenné vált az egyes gépek összekapcsolásának lehetősége; ezt a Világháló maradéktalanul meg is valósította. A *tömegtermékeket előállító, tömegek mozgatóján alapuló ipari társadalom helyébe egy egyedi igények kielégítésére képes, egyéneket összekapcsoló és mozgató (s az ezen egyének által is mozgatható) termelési és érintkezési rendszer lépett*. Az ilyen rendszer szükségképpen „demokratikus”, legalábbis abban az értelemben, hogy az egyes, a Hálóba becsatlakozó számítógépek működtetőinek elvben egyenrangúnak kell lennie (az más kérdés, hogy mint minden emberi rendszer, ez is alkalmas arra, hogy a benne jobban tájékozódóknak, a kulcspozíciók elfoglalóinak jelentős előnyöket, esetenként a többiek fölötti hatalmi lehetőségeket is biztosít; ahhoz, hogy a technikai rendszerben rejlő demokratikus potenciál kibontakozhassék, természetesen az ilyen irányú *társadalmi szabályozás* is szükséges).

A változásokat a legkülönbélebb beállítottságú elemzők egyként alapvető fontosságúnak érzékelték, hol azok *sociológiai*, hol *politikai-hatalmi*, hol *termelői* (a termelés jellegének átalakulását eredményező),⁵ hol pedig *antropológiai (újfajta emberi képességeket preferáló-kifejlesztő)* oldalára koncentrálnak.

„A rendszer egészére kiható változások egyik legközvetlenebb kifejeződése bármely történelmi fejlődési folyamatban a *foglalkozási és foglalkoztatási struktúra átalakulása*. (...) /Ma/ Ezt a folyamatot a legfejlettebb gazdaságokban az áruk felől a *szolgáltatások* irányában történő váltás, a *menedzseri* feladatkörök és a magas szakképzettséget igénylő foglalkozások előtérbe kerülése, az ipari és mezőgazdasági termelésben betöltött munkakörök háttérbe szorulása és a *munka növekvő információs tartalma* jellemzi”. (Castells, 2005, 284. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.)

A társadalom egyre inkább függ az entellektüelektől, az üzleti szféra is egyre nagyobb respektussal viseltetik irántuk. (Lipset—Dobson, 1972).

„Közismert, hogy a *tudás* az utóbbi néhány évtizedben alapvető *termelőerővé* vált.” (Lyotard: A posztmodern állapot in: Habermas—Lyotard—Rorty, 1993. 15. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.).

„A technetronikus⁶ társadalomban a plutokratikus alapon való kiemelkedést kihívás éri a politikai vezetés részéről, amelyben növekvő mértékű a sajátos képzettségekkel és intellektuális tehetséggel bíró egyének jelenléte. A tudás

⁵ Lazzarato (2014).

⁶ Zbigniew Brzezinski ezzel a kategóriával próbálta megragadni azt, amit mások információs társadalomnak, vagy tudástársadalomnak neveztek.

a hatalom egyik eszköze lesz, s a tehetség hatékony mozgósítása a hatalom megszerzésének fontos útja”. (Brzezinski, 1976, pp. 11--12).

Mallet a társadalom (s azon belül a munkásság) radikális átalakulását, belső átrendeződését hangsúlyozza, mely új csoportok felemelkedésével, a hagyományos nyomásgyakorló csoportok befolyásának elvesztésével járt. Az átalakulás lényege az üzemszervezet tekintetében az automatizáció, s ezzel együttjáróan az iskolázott munkások és technikusok előtérbe kerülése. Az automatizáció alapjául szolgáló számítógépes fejlődés már nem csak fizikai, hanem szellemi funkciókat is átvesz az embertől, ennek következtében az ember teendői főként a munkafolyamat „előttjére” és „utánjára” – „az ember a termelő folyamat mellé lép!” --, a kreatív mozzanatokra illetve a felügyeletre tevődnek át. Az újfajta termelés sokkal magasabbfokú kulturális és technológiai tudást igényel, a különbség mindinkább elmosódik a manuális és a szellemi munka között.⁷

Hardt és Negri is kiemeli a hagyományos tömegtermelő ipari munkással szemben a szellemi munkaerő előtérbe kerülését és arra figyelmeztet, hogy ennek következménye egy újfajta történelmi szubjektum (a szellemi – Hardtnál és Negrinél: „immateriális” – munkaerő) megjelenése is.⁸

„minél szélesebb körű és minél mélyebbre hatoló a fejlett információs technológia elterjedése a gyárakban és az irodákban, annál nagyobb igény merül fel az önállóan gondolkodó, jól képzett dolgozók iránt, akik képesek és hajlandók a munka minden lépés-sorozatának meghatározására és programozására.” (Castells, 2005, 331. p.) „Az információs technológiák (...) feleslegessé teszik azt a munkát, ami programozható szekvenciákba kódolható, és ugyanakkor megerősítik az olyan munkát, amihez elemzésre, döntésekre és folytonos újra-programozásra van szükség, valós időben és olyan szinten, ahol erre csak az emberi elme képes. (Castells, 2005. 332. p.) „a munkafolyamat két kulcsfontosságú jellemzője a rugalmas stratégiai döntéshozatalra, illetve a termelési folyamat valamennyi elemének szervezeti integrálására való képesség lesz”. (Castells, 2005, 333. p.) Másfelől „Az információs technológia (...) biztosítja az infrastruktúrát a rugalmassághoz és az alkalmazkodóképességhez a termelési eljárások és a menedzsment egész területén.” (Castells, 2005, 333. p.)

Mindezekből a fejleményekből persze a különböző elemzők egészen eltérő következtetéseket vontak le a társadalom jövőjét illetően. S az is hamarosan világossá vált, hogy mindannak, ami bekövetkezett, valóban többféle kifutása lehet, *a társadalomfejlődés irányát (s különösen azt, hogy a termelési mód szempontjából is paradigmaváltás, a kapitalizmusnak egy más termelőmóddal való felváltása következik-e be, vagy csak a kapitalista paradigma egy újabb szakasza) sem a számítógépes „forradalom”, sem a szellemi termelők szerepének megnövekedése önmagában nem dönti el.*

Mint Garnham figyelmeztet: ugyanazok a folyamatok értelmezhetők optimista, de pesszimista forgatókönyvek szerint is. Az optimista olvasatban

⁷ Mallet, (1975)

⁸ Hardt—Negri, (2002)

e folyamatok *általános demokratizációhoz*, mindenki *szellemi termelővé* és az új *elektronikus agora* résztvevőjévé válásához vezetnek, ám a pesszimista változatban a változások egy új *technokrata elit* lehetőségeit növelik meg a *manipuláció és kontroll* fokozására, és új *egyenlőtlenségeket*, sőt, szakadékokat hoznak létre az információk birtokosai és az azokkal nem rendelkezők között.⁹

„Az információ a piacrendszerek ’megálmodott’ ellenőrző és szabályozó eszközévé válhat, mely magára a tudásra is kiterjed, és kizárólag a teljesítményelv révén kormányoz. Ezzel tehát elkerülhetetlenül együtt jár a terror. Az informatizáció azonban a metaelőírásokat megvitató csoportokat is szolgálhatja, amennyiben olyan információkkal látja el őket, amelyek legtöbbször hiányoznak ahhoz, hogy a helyzet ismeretében döntsenek. A követendő irány, amely az utóbbi felé ágazik el, elvileg rendkívül egyszerű: a nyilvánosság férhessen szabadon hozzá a memóriákhoz és az adatbankokhoz.” (Lyotard: A posztmodern állapot in: Habermas—Lyotard—Rorty, 1993, pp. 143--144).

A szellemi termelés megnövekedett szerepe egy olyan társadalom kialakulásába is torkollhat, amelynek egész szerkezete a szellemi termelés jellegéhez igazodik, leváltva a haszonelvű kapitalista metastruktúrát, jelenleg ugyanakkor a domináns metastruktúra maga értékrendjének megfelelően a szellemi termelést is a haszonelv szolgáltatába állítja. Az új eszközök lehetőséget adnak mindkettőre, de a szellemi termelők növekvő tömege is felhasználható mindkét cél érdekében. (Az egyik kulcsszó a Garnham által is említett „*kontroll*”: a tudatos kontroll a szellemi termelésnek is nagyon lényeges része, de az már megint csak a társadalom nagyszerkezetének függvénye, hogy a kontrollokat ki gyakorolja és minek az érdekében).

A lényeg az, hogy korunkat két, a társadalom egész metaszerkezetét meghatározni képes logika ütközése jellemzi: a szellemi termelés, és a haszonelvű piactársadalom logikájának versenye. A tőke érdeke, hogy minden szellemi terméket alá vessen a profitlogikának (tehát csak azokat preferálja, amelyek profitot termelnek, s ennek kontroll alá vétele érdekében minden szellemi terméket igyekszik mennyiségileg mérhetővé, a szellemi termelőt pedig a profittermeléshez igazított, annak eszközévé degradált bérmunkássá tenni); a szellemi termelők ezzel ellentétes érdeke pedig az, hogy termékeik minél több emberhez eljussanak, a szellemi termék alapvetően minőségi (mennyiségi szempontokkal csak torzítóan kezelhető) természetű, a szellemi termelés szempontjából pedig nem a profitmaximalizálás célracionálizmusa, hanem az egyirányú célmeghatározás által nem korlátozott szinergia racionalizmusa az optimális. A tőkelogika alapja, hogy minden új termékből haszon szerezhető, ha

⁹ Az Internet és általában a számítógépes kultúra térhódítása azt a veszélyt is magában hordja, hogy a *virtuális valóság eluralkodik az embereken* (és a társadalomban domináló gazdasági és politikai erők az embereket ebbe a fiktív valóságba terelve eltérítik őket attól, hogy saját valóságos társadalmuk ellentmondásaival szembesüljenek, az ellen lázadjanak) – lásd erről Fülöp (2011) -- ; a *vízválasztó azonban éppen az, hogy a számítógépes kultúrát arra használják-e, hogy az embereket ily módon (is) alárendeljék az adott társadalom uralkodó viszonyainak, vagy éppen arra, hogy az emberek rendeljék maguknak alá ezeket a viszonyokat*, (a virtuális valóság eszközeivel aktívan alakítva a *valóságos* társadalmat).

az új termék olyan áru, amelynek fogyasztásáért valakik fizetni hajlandóak¹⁰ (ehhez viszont az kell, hogy *ne álljon korlátlanul rendelkezésre*); a szellemi termelés pedig olyan termékeket hoz létre, amelyek a fogyasztás során nem fogynak el, (sőt, mint például egy termékenyítő gondolat, e folyamatban tovább szaporodnak is), s a szellemi termelő alapvető érdeke, hogy terméke (például egy új gondolata, felfedezése) minél több emberhez *korlátozás nélkül* eljusson¹¹. (Néhány konkrét példa, ahol e két logika ütközését tapasztalhatjuk: a genetikai kódok megfejtését a tőkelogika a gyógyszergyárak profitmaximalizáló törekvéseinek megfelelően kezdettől fogva monopolizálni igyekezett, a szellemi termelés logikája viszont a megfejtett kódok azonnali és teljes nyilvánossá tételét követeli meg az egész emberiség érdekében. A tőke számára a művészeti alkotások is megfizetendő áruvá válnak, a szellemi termelés logikájának azonban sokkal inkább megfelel az az internet-adta lehetőség¹², hogy a zeneművek, képzőművészeti reprodukciók, filmek bárki számára szabadon hozzáférhetővé váljanak.)

A két logika versenye mindenesetre folyik, s ebből a szempontból kitüntetett a *média* szerepe, hiszen a média, mint *közvetítő* az egyik legfőbb terep a társadalomban, amelyen keresztül a különböző logikák terjedhetnek, hiszen a média alapvetően *szemléleteket* közvetít; (elvben minden irányban, de mivel a médiaeszközök is részei az adott társadalom gazdasági és hatalmi rendszerének, nyilvánvalóan nagy mértékben az uralkodó gazdasági és hatalmi érdekekhez igazodva).

Média az ezredforduló után

A média a kétezres években nagy hatalom: az emberek szabadidejük nagy részét töltik televízió nézéssel, újságok, interneten elérhető tartalmak befogadásával, s a már ebben felnőtt népesség arányának növekedésével azok aránya is nő, akikre e hatás meghatározó, akik számára a legfőbb beszéd témákat, a legfőbb szórakozási formákat a média jelöli ki, a legfőbb világnézőformáló erő a média jelenti. A kétezres évekre a legnagyobb hatásúakká vált médiaműfajok mind egyértelműbben sugározzák a piaci versenytársadalom értékeit és világnézőképét¹³. Részben azért, mert ezt feladatuknak tekintik, de sok esetben nem is

¹⁰ A tőke logika ezért mennyiségelvű: e szempontból pontosan mérhetővé kell tenni, hogy a termelésbe befektetett anyagi források árához képest a létrehozott termék árában realizálható-e a kiadásokat meghaladó bevétel.

¹¹ A tőke továbbá alapvetően a *versenyben* érdekelt, hiszen különleges profitra mindig más tőkékkel szemben szerzett előnyökkel tud szert tenni; a szellemi termelés *kooperációban* érdekelt (számos példa bizonyítja, hogy a szellemi termelés legtermékenyebb csomópontjai ott jönnek létre – lásd például a Becquerel laboratórium legendássá vált példáját – ahol az egyes szellemi termelők között szabad, a versengés feltékenysége által nem korlátozott gondolatáramlás folyik). Az más kérdés, hogy mivel jelenleg a világban a tőke logika dominál, a szellemi termelők is piaci szereplők: szellemi termékeik árubevételéből élnek és a kedvezőbb pozíciók érdekében versengenek egymással. De ez nem azért van, mert „ilyen az ember természete”, hanem mert az ember változatos „természetéből” minden társadalom a saját alapszerkezetével legadekvátabb vonásokat helyez el előtérbe; a tőkés társadalomban a sokfajta emberi tevékenység (és a különböző tevékenységekkel adekvát szemléletmódok) közül a kereskedelem szemlélete vált dominánssá, s igazította magához a többi tevékenység jellegét is; ez a szemlélet igen termékeny, a korábbi korszakok szemléleténél sok szempontból hatékonyabbnak bizonyult, de ez is csak egy korszak szemlélete, nem „örök”; s mihelyt korlátozó vonásai meghaladják előnyeiket, nyilván átadja majd a helyét egy előnyösebb metastruktúrának. (A szellemi termelés szempontjából ma mindenesetre egyre nagyobb mértékben e korlátozó vonások tűnnek szembe).

¹² Az más kérdés, hogy a piaci társadalomban az internet működtetői (tehát az ingyenes letöltések, a szabad szoftverek forgalmazói) a reklám-, és egyéb bevételekből maguk is nagy tőkehaszonra tehetnek szert.

¹³ Természetesen a média (különösen az új média) az alternatív értékek és világnézőképek megjelenésének és terjedésének terepe is...

szándékosan: minthogy egy olyan világban működnek, amely ezen értékek és világkép szerint működik (s mint információtovábbítók, Kelet-Közép-Európában ebben előbbre is járnak, mint a társadalomnak az államszocializmusból a tiszta piaci versenytársadalomba csak lassanként áthangolódó többsége), automatikusan is ezeket az értékeket, ezt a világképet közvetítik. Az egyes műfajok más-más hangsúllyal emelnek ki ebből a világképből mozzanatokot, s a média természetéhez tartozik az is, hogy az egyes műfajokkal széttagolja a világképet: a politika területén hozzájárul a népszerűség megosztásához, megosztó szempontok tematizálásához; a szórakoztatásban viszont (teret adva ugyan itt is a vélemények versenyének, de) – az „amerikai álom” jegyében – lényegében mindenkit egyesíteni (és egyformásítani) próbál. Mindkét törekvés szerepet játszik a társadalmi status quo fenntartásában; hiszen az emberek életének alakulását közvetlenül érintő politikában a (legtöbbször nem a leglényegibb kérdések felé terelt) megosztottság gyengíti a rendszer elleni fellépés – és egyáltalán a valós összefüggések felismerésének -- lehetőségeit, a szórakoztatásban pedig a felemelkedés illúziójának ébrentartása fenntartja azt az érzetet, hogy az adott világban lényegében minden rendben van.

A kétezres évtized azonban a médiában annak a drámai változásnak a kora is, amely – a pluralizmusa ellenére lényegében mindig „fentről” ható tömegmédiával szemben – az új média, a világháló általánossá válásának kora is, ez az új média ebben az évtizedben érte el igazán a társadalom tagjainak többségét.

Az új média mindazon területen megjelent, amely a hagyományos média hatása alatt állt, s ez sok mindenben alapvető változásokat hozott.

A *politikát* ugyan eddig is több, egymással konkuráló, és gyakran egymással ellentétes érdekeket megszólaltató csatorna közvetítette, de még a legkisebb televízió-csatorna, a legkisebb újság is „valahonnan fentről”, valamilyen hivatalosság irányából érkezett az egyének otthonába (még ha az a hivatalosság csupán egy kis város, vagy egy civil szervezet hivatalossága volt is). Az internet lényege a középpont eltűnése, s ez, mint oly sokan (köztük a legtöbbször hivatkozott Castells) leírták már, magában hordja egy sok és állandóan áthelyezhető csomópontú, a közvetlen demokrácia ideáltípusára emlékeztető társadalom létrejöttének *lehetőségét*. Egy olyan társadalomét, ahol mindenki középponttá, globálisan végigfutó hatások kezdeményezőjévé válhat, (ha rendelkezik a hálózatépítés feltételeivel és a hozzá szükséges készségekkel).

Ez a jelleg annyiban is jó feltételeket teremt az igazi demokráciához, hogy minden hatalom, a társadalom minden túlsúlyos szereplője ezekkel az eszközökkel *kontroll* alá vehető. A kézikamerák, a mobiltelefonok fejlődése és az, hogy emberek sokaságának állandóan a „kezeügyében” vannak, lehetővé teszi, hogy bármely állampolgár tapasztalata ne csak dokumentáltassék, de be is kerülhessen a nyilvánosságba. Az egyes politikusok megnyilvánulásainak, vagy olyan eseményeknek a rögzítése, amelyek politikai jelentősége esetleg csak később világlik ki, leleplezhet, lejáráthat politikusokat és politikai szervezeteket, (vagy éppen rokonszenvet kelthet irántuk); átértékelhet politikai meggyőződéseket, felértékelhet olyan szereplőket, akikre addig nem esett figyelem. Az ilyen kontroll eddig főként a tág értelemben vett újságírás feladata volt, (de tudjuk, hogy az újságírók számára is csak a kapcsolatok, támogatások bonyolult rendszere, tehát valamilyen hatalmi tényező biztosíthatta, hogy „szavuk” eljuthasson a nyilvánosságig). Az új eszközök elvben bármely állampolgár, bármely individuum kezébe helyezik ezt a lehetőséget, és ez nagyságrendekkel növeli a demokratikus kontroll esélyeit.

Míg korábban rendkívül nagy idő-, energia-, és nem utolsósorban tőkebefektetés kellett ahhoz, hogy egy potenciális *politikai erő megszerveződhessék*, valóban jelentős politikai erővé válják, ez az interneten (bár persze szervezőképességet és energiaráfordítást itt is feltételezve) sokkal egyszerűbben megvalósítható.

A társadalom életének legfontosabb kérdéseiben lehetővé válik (minden, az állammal szemben ellenérzésekkel viseltető szabadgondolkodó álma:) a *közvetlen demokrácia*, az akár mindennaposá váló referendum.

Ugyanakkor persze világos, hogy mindez csak az egyik lehetőség. Mivel a világháló is része az emberi társadalomnak, mindazok az erők, amelyek a társadalomban hatnak, természetesen érvényesülhetnek a világhálón is, és *a nagyobb hatalom, a nagyobb tőke, a rafináltabb manipuláció a világhálón éppúgy előnyöket élvezhet*, mint a társadalmi lét bármely más területén. (A demokrácia egész története arról szól, hogy a fejlődés újabb és újabb eszközöket ad a „lent” lévők kezébe, hogy kontrollt gyakorolhassanak a „fenttel” szemben, a fent lévők pedig kitalálják, hogy hogyan tudják ezeket az eszközöket a maguk érdekében felhasználni, a „lentől” jövő aktivitást saját érdekeik szerint manipulálni; a „tényfeltáró leleplezés” eszközeit politikai érdekek szerinti, megtervezett karaktergyilkosságra használni, vagy akár egy „alulról jövő” népfelkelést is „felülről” megszervezni; stb.)

Ráadásul – éppen mert a szabadság és demokrácia élményét nyújtja – *a világháló használói felkészületlenebbek is az innen érkező beavatkozásokkal szemben*, mint ott, ahol már bőséggel megtapasztalták és tudatosították a manipuláció jelenlétét. A szabadság és demokrácia élménye az egyik leghatékonyabb mézesmadzag, amellyel az új média a „fent lévők” érdekeit szolgálhatja. Ahogy a politológusok már régen felfigyeltek arra, milyen nagy szerepe volt a *rádió*nak a huszadik század első felében a diktatúrák propagandájában, s leírták, hogy az az akkor friss élmény, hogy egy (emberi) hang mindenkit az *otthonában* szólít meg, miként szolgáltatott ki mindenkit a propaganda erőszakos behatolásának, (s hogy a korábbi köztéri – a magánélettől gondosan elválasztott, és mindig csak az emberek korlátozott mennyiségét elérő – szónoklatnál mennyivel hatékonyabb – és korlátlanul mindenkit elérő --eszköznek bizonyult, hogy az intimszféra közepéből, s azonnal a tudatalattiba is benyomulva hangzott fel a propaganda)¹⁴. Ehhez kellett a hang testetlen, absztrakt jellege is. A televízió már kevésbé absztrakt, látható személyekként mutatja be a politikusokat: az elemzők azt hangsúlyozzák, hogy ezért a tévékorszak olyan politikusoknak kedvez, akik személyükben rokonszenvesse tudnak lenni, akik úgy jelennek meg a képernyőn, (az ember otthonában), mint vendégek; s hogy meghívja-e a vendéget, arról a néző maga dönt: a tévékorszak politikusai (inkább jó ügynökként mint szónokként) leginkább arra törekszenek, hogy (minél több emberrel) „meghívassák magukat”. Az új média újabb fordulatot hoz. Az internetes kapcsolat eleve önkéntes, szabad választásokon nyugszik. Akikkel az ember kapcsolatba lép, azokban megbízik, azokat saját referenciacsoportjának tartja. Most az ebből adódó gyanútlanyságot használhatja ki a politika. Az ügyesen alkalmazott propaganda most a barátok felől érkezik (a politikust nem kell többé „meghívni” az otthonba, mert már *ott van*): az ügyesen elhelyezett politikai véleményeket, mozgósító hívószavakat, illetve az egyes politikusokat illető támogató vagy elutasító véleményeket a barátok, a referenciacsoport közvetítik az egyénhez). Ezt segíti

¹⁴ Ez közös a kor rádióan át elért hatásaiban, amelyek egyébként változatosak: Hitler és Goebbels például deklaráltan is a *verbális megerőszakolás* stratégiáját alkalmazta, a megközelíthetetlen magasban trónoló, az emberek többsége által sosem hallott Sztálin kénytelen megszólalása a világháború kitörésekor éppen „*emberi*” jellege által vált hatásossá, (azt sugallván, hogy „a vezér itt van velünk”), az amerikai győztesek pedig éppen azért kényszerítették rá az alattvalói által még inkább istennek tekintett Hirohitót a rádiós megszólalásra, hogy az emberi hang lerombolja a császárt az emberek köréből kiemelő istenkultuszt.

az is, hogy az internet – a tévékorszakhoz képest – ismét személytelenebb: a személyes kapcsolatfelvétel – éppen mert *hálókb*an történik – áttekinthetetlenül összemósodik ismeretlen résztvevők bekapcsolódásával.

Mindazonáltal az új médiában a politika kétségkívül jóval *plurálisabb*, mint például a hagyományos parlamenti szintéren. Ám – mint sokan figyelmeztetnek erre – különösen *kedvez a szélsőségeknek*, mert azok a csomópontos, a központi kontrollt kiiktató szerkezetből adódóan (például a tiltó törvényeket és mindenféle korlátozó ellenőrzési lehetőséget megkerülve) terjeszthetik kirekesztő, gyűlöletkeltő nézeteiket; s már csak azért is, mert a világháló információ-túltermelésében figyelemfelhívó előnyhöz juthat minden, ami radikális, meghökkentő, sokkoló, harsány és szélsőséges¹⁵. (Ráadásul az összeesküvő típusú radikális szervezetek – gyorsan ráérezve a lehetőségre – általában igen tudatosan és hatékonyan használják az új médiát).

Az ezredforduló utáni évtized fontos (és legradikálisabb) politikai eseményeiben már főszerepet játszott az internetes szervezés (a 2001. szeptember 11-i merénylettől a 2011-es „arab tavasz” át a 2013-as kievi „Majdanig”). Lassan beépül a tapasztalatok közé, hogy az új média is rejtett szándékok és manipulációk színtere. Csak míg a közvetlen emberi viszonyokban az emberismeret, az apró metakommunikációs jelekből olvasó „hatodik érzék” segíthet például a provokátorok felismerésében, az Internet információi esetén szinte lehetetlen megkülönböztetni a teljesen egyenes (vagy éppen dilettáns) egyéni megnyilvánulásokat a tudatosan-szándékosan elhelyezett, rejtett célokat szolgáló információktól.

Az is az új média-korszak jele, hogy az emberek nagy része hozzácsokolt ahhoz, hogy a politikai híreket az interneten kövesse, mert a fenti veszélyek dacára *jobban megbízik* egy-egy általa választott internetes fórum információiban, mint azokban, amelyeket a hagyományos médiából nyerhet. S mert az új médián – az információ-feltevők hatalmas száma, mindenütt jelenléte folytán -- *sokkal több is az (érdekes) információ*. S nem utolsósorban, mert az új média információtovábbítása *sokkal gyorsabb*, mint a hagyományos csatornáké. A hagyományos média megtartja azt a szerepét, hogy az emberek *hivatalosként* megnézik-meghallgatják-elolvassák az egyes médiumokban megjelenő hírközléseket, s mivel a hagyományos médiában kialakult szerepmegosztásban egyértelműek a politikai elköteleződések, továbbra is *viszonyításul* használják (ebben a tekintetben az új média kevésbé nyújt biztos támpontokat, bár persze többnyire ott is világos az egyes portálok által képviselt irány). Így az egész média (s vele a politikai mező) átrendeződik, valóban több központúvá válik. Annyiban mindenképpen pluralizálódott a rendszer, hogy sokkal érzékelhetőbbé vált, hogy a társadalom mozgásai több aktor aktivitásának eredőjében jönnek létre (s bár az összeesküvés-elméletek továbbra is azt sulykolják, hogy a világot egy-egy „központi” erő mozgatja, s csak annyiban van pluralitás, hogy ezzel szembe lehet szegülni; az új média – amelyben ezek az összeesküvés-elméletek is teret kapnak -- éppen azt sugallja,

¹⁵ Mindennek egyébként megvan az a negatív következménye is, hogy a mérsékelt indíttatású irányzatok képviselőinek vélemény-nyilvánításai is eltolódnak a mind radikálisabb, indulatosabb, intoleránsabb hangvétel felé. Ezt táplálja az élőidejű internetes csevegésben magától értetődő rövid, tömör fogalmazás kívánalma, az, hogy ez a közeg nem kedvez a hosszabb, finomabb, differenciáltabb kifejtésnek, s ezzel szinte tol a leegyszerűsítések felé. Másrészt táplálja az is, hogy az internetes kommunikációban az ember vagy az „övéi” között van, s az egyirányú vélemények halmozódása gerjeszti az ellenkező álláspontok (egyre egyértelműbb) elutasítását, vagy ha konfrontálódik, egy arctalan „ellentáborral” szemben inkább érzi szükségét a hitvalló kiállásnak, mint a másik megértésére törekvő meggyőzésnek (amelynek kísérletei ugyan előfordulnak, de gyakran az hallgattatja el őket, hogy az ellentábor összetűzésében annyiféle indulat és vélemény zúdul rájuk, hogy azt a megértő meggyőzés taktikájával nagyon nehéz egyszerre kezelni).

hogyan ilyen központok bárhol és bárki által létrehozhatók). Talán nem tévedünk, ha a „betelefonálás”, „SMS-küldős” politikai műsorok (és a nyomtatott sajtóban a nézői levelek, kommentárok) terjedését is az internet hatásának (vagy legalábbis: annak is) tulajdonítjuk: bár a hagyományos médiában ezek az „interaktív” mozzanatok alapvetően azon a hierarchikus-teknétyelvű beidegződésen alapulnak, hogy majd a tévé, az újság „hivatalossága” megmondja az igazságot, megválaszolja, eloszlatja a hozzáforduló egyén kételyeit, de legalábbis a hatalom képviselőjeként „meghallgatja a nép hangját”, azért egyúttal az állampolgárok aktivitásának növekedését is jelzik, (s ennek lehet táplálója, bátorítója az új középpontokat – és a politikai aktivitás lehetőségét mindenkinek -- felkínáló új média).

De annak, hogy az új média sokkal *gyorsabb*, és egyszersmind sokkal *több információt* közvetít, *döntő következményei vannak a média egyéb funkcióira nézve is*. Egyrészt (miként a politikai közvélemény tekintetében) az internet gazdag információkat szolgáltat egyéb kérdésekben is. Bár az interneten megjelenő „*közvélemény*” a hagyományos közvélemény-kutatások reprezentatív mintáihoz képest torzít: egyrészt nem a teljes népesség használja, s így nem minden vélemény jelenik meg benne, másrészt akik használják, azok is nagyon különböző súllyal (és aktivitásfokkal) nyilvánítanak véleményt. Ugyanakkor az aktív vélemény-nyilvánítók világképe és értékrendje sokkal finomabb (és az előforduló szerepjátások, virtuális személyiségek dacára) többnyire nyíltabb formában jelenhet itt meg, mint mondjuk egy kérdőíves felmérés válaszaiban. Ezt az előnyt (a politikán kívül) talán a *piackutatás* ismerte fel a leghamarabb. Az interneten az egyes emberek érdeklődésük irányait követve szörfölnek, létesítenek kapcsolatokat, s ahogy a nagy bevásárlóközpontok fel tudják használni az árukódokat és a vásárlói kártyákat a vásárlói szokások felderítésére, az internetes látogatások (és gyakran bevásárlások¹⁶) is jó támpontot adnak ahhoz, hogy a marketing egyrészt nagyszámú információt szerezzen a kereslet alakulásáról, másrészt egyénenként (feltáruló ízlésükön, preferenciáikon keresztül) célozhassa meg a potenciális vásárlókat. A Facebook is feltehetőleg azért lehetett olyan sikeres vállalkozás (s kapott elegendő tőkehátrét), mert a rajta megjelenő személyes információk sok tájékoztató információval szolgálhatnak a személyeket megcélzó gazdasági szereplők számára. Mindenesetre ahogy a televíziókat (és a többi hagyományos médiumot is) elárasztják a reklámok, ma már még nagyobb a reklámtevékenység (és általában a piaci aktivitás) az interneten. Az új média ebből a szempontból nem csak az eladók, hanem a vásárlók szempontjából is előnyös, mert lehetővé teszi a számukra legmegfelelőbb (legolcsóbb, legközelibb, stb.) kínálat felkutatását (persze a szemtől-szembeni érintkezés előnye, ellenőrzési lehetőségei nélkül).

A média hagyományos funkciói közé tartozik az is, hogy az egyént esetenként a *nyilvánosság* fényébe emeli. Az új média természetesen kevésbé garantálja a közismertséget, mint az, amikor valaki annak idején az ország egyetlen (de már a lakosság többsége által nézett) televíziójában jelenhetett meg. Már ma is vannak azonban – egyre nagyobb arányban -- példái annak, hogy valaki az interneten válik híressé, s az új generációk mindinkább az internetről szerzik értesüléseiket. (Vannak már írók is, akik – kizárólag -- az interneten való megjelenéssel váltak híressé). E tekintetben is ma a hagyományos és új média *egymást kiegészítő* tevékenysége az igazán jellemző. A televízióban szereplőket a különböző internetes megjelenési formák tovább népszerűsítik, (vagy éppen lejáratják), alaposabban bemutatják, közelebb viszik a „közönséghez”¹⁷. Másfelől gyakran az interneten lesz híres valami, amit a

¹⁶ Mind több áruféle beszerzése tolódik át az Internetre (a házhoz szállított élelemtől a könyvön, színházjegyen át a repülőutak megszervezéséig vagy a legkülönbélebb használt cikkek adás-vételéig). Vannak olyan áruajták, amelyek beszerzésében már dominál az Internetes megrendelés.

¹⁷ A világszerte közfigyelmet keltett Susan Boyle esetében is nagy volt a You Tube szerepe: az előnytelen külső és szép hang kontrasztja, mint érdekesség miatt milliószám kerestek rá a You Tube használói.

hagyományos médiának eszébe sem lett volna bemutatni (de az internetes elhíresülés már alapot ad ehhez). Lényegében érdektelen videófelvevételek százezeres nézettséget érhetnek el. Gyakran előfordul, hogy a You tube-on megmagyarázhatatlanul sokan néznek meg valamit, (amiben talán van egy kicsit vicces, egy kicsit szokatlan mozzanat, de nagy „hírértéke” nincs), aztán a többiek már azért nézik meg, hogy láthassák, mi váltotta ki oly sokak érdeklődését¹⁸. Ez a nyilvánosság esetleges, de kétségkívül demokratikusabb, mint a szerkesztők, zsűri által szűrt „műsorképes” megjelenés, és egyes esetekben valóban óriási (másokkal szemben persze még a hivatalos szűrésnél is igazságtalanabb) nyilvánosságot adhat az erre ácsingózóknak.

Az új média ezen természete teljesen átalakítja az emberek *kulturális aktivitását* is. A hagyományos tömegmédia korábban sem túlságosan nagy arányú *tudományos ismeretterjesztő* funkciója az utóbbi évtizedekben egyre inkább visszaszorult, s ez történt a *kultúra-*, és *művészetterjesztő* funkcióval is. Az új média azonban nem csak ezen funkciók ellátását vállalta fel, hanem átvette olyan médiumok funkcióit is, mint a *lexikonok, különböző könyvtári adatszolgáltatások*. Nincs az a nagylexikon, amely annyiféle adatot, információt tartalmazna, mint ami az internet keresőprogramjain keresztül elérhető, (számos tudományos mű nem csak az ismertetésén keresztül, hanem közvetlenül is tanulmányozható, felkerül az internetre), mint ahogy az irodalmi, képzőművészeti, zenei, film és egyéb alkotásokból is olyan mennyiségű (és olyan minőségben letölthető) anyag választéka kerül a számítógéphasználó elé, amire sosem volt példa (s bár a tévécsatornák szaporodása felkínálta a nézőknek, hogy egy-egy tematikus csatornán a személyes ízlésüknek, érdeklődésüknek megfelelő információkat fogyaszthatják, az Internet megjelenésével ennek a kínálatnak a jelentősége is csökkent. Az Internet (a folyóiratok, újságok után) lassan magukat a televíziócsatornákat is beszipantja (egyre több csatorna műsora tekinthető meg rajta keresztül). Bár – a gyakran hiányzó szűrő, hitelesítő mechanizmusok miatt -- az internetes információk nem mindig megbízhatóak, kellő kontrollal mind többen támaszkodnak rájuk.

A kultúrához való viszony megváltozása, egy újfajta kulturális aktivitás megjelenése azonban a legszembetűnőbb abban, ahogyan az új médiát emberek tömegei elkezdtek „alkotói” és „kulturaterjesztői” szerepkörben (is) használni. Míg a hivatalos nyilvánosságba, és a „kultúra” világába való (akár alkotói, akár terjesztői) belépést a korábbi formák erős korlátokkal szűkítették (és a kulturaterjesztési jószándék gyakran épp e korlátok léte miatt vallott kudarcot), addig ma az Internet megnyitja a belépés korlátok nélküli lehetőségeit; s lehetőséget nyújtván bármilyen adat, szellemi termék, önprezentáció feltöltésére különböző kép-, és hangmegosztó portálokra, ezzel egyúttal az alkotói és kulturaközvetítői attitűdöt is mintegy demokratizálja. Saját készítésű fotók, videók, hanganyagok, írások válnak széles körben hozzáférhetővé, (ez egyszerre jelenti az önprezentáció lehetőségeinek megnövekedését és a mások által feltöltött vizuális és hangzó anyagok megtekintését, cserélgetését – vagyis a kultúrába-kapcsolódás és a kulturaterjesztés egészen új formáinak megjelenését). *Az ipari társadalomban kialakult „hivatásos”/hivatalos, azaz különvált kulturaterjesztő*

¹⁸ Csak néhány példa ilyen sikeres You Tube produkciókra: két kisgyerek lökdösi harapdálja egymást; egy érdektelen amatőr „táncos” különböző stílusú zenék mixére táncol; egy kisbaba gurgulázva nevet; egy ember macskát gyalogoltat a mennyezeten, stb. (Talán e sikerek tapasztalata csatolódik vissza a hagyományos médiához, amikor az elkezd a tehetségkutatók számtalan produkcióit is mutatni, hátha a közönség ezekre is vevő; s valóban, az egyik tehetségkutatóban a tehétségtelenség netovábbjaként bemutatott-kinevetett szereplő annyira népszerű lett a You Tube-on, hogy azután számos helyre meghívták előadónak. A kétféle média közti kölcsönhatás egy másféle példája az a versenyző, akit You Tube típusú – de az előző példában említett ellentétben nem fájoan dilettáns -- produkciójával mint érdekességet, továbbjuttattak, s akit a népszerűség egészen a verseny harmadik helyéig repített, az ő esetében azonban jelen voltak olyan tehetség-elemek, és karaktervonások, amelyeket felerősítve „be lehetett dolgozni” a hagyományos média „műsorképes” produkciói közé is),

szerepkörökkel szemben egyre nagyobb teret nyer az önkéntes kultúraterjesztés (például filmek önkéntes feliratozása, zeneművek, képek, filmek, képes útibeszámolók, kulturális ajánlók hálóra való feltétele, közösségi oldalak létrehozása; vagy az olyan kezdeményezések, mint a Wikipédia, ez a folyamatosan változó, bővülő kulturális információforrás). Mindezzel kapcsolatban persze ismét rögtön felmerül a színvonalromlás kérdése, amely egyes esetekben vitathatatlan, de a kulturális paradigmaváltásoknál mindig van színvonalromlás is, ami rendre átmenetinek bizonyul, hiszen a kialakuló új kulturális formák önfejlődése mindig elvezet a korábbi színvonalat elérő, sőt, azt meghaladó fokra is. Mindenesetre az eredmény az, hogy olyan emberek (főleg a fiatalabb generációk tagjai), akik a kultúra hagyományos szerkezetében nem hogy „alkotók” vagy „kulturaközvetítők”, de még kultúrafogyasztók sem lettek volna (a kultúra szűkebb értelmében), „filmeket”, „művészfotókat” készítenek, zenéket komponálnak, s mint „kulturaterjesztők” az internet-látogatók sokaságát segítik hozzá különböző kulturális értékek élvezetéhez.

És itt már a hagyományos média egyik legfontosabb funkciójánál, a *szórakoztató* funkciónál vagyunk. Az Internet ebből is nagyon sokat átvesz: azzal is, hogy terjeszti a televíziók szórakoztató műsorait, de önálló kínálattal is. Aki órákat tölt az internet előtti szórakozással (jelentse ez a „múzeumlátogatást”, a zenehallgatást, filmnézést, vagy bármilyen egyéni időtöltést), azt már a hagyományos média helyett az új média szórakoztatja. S egészen új műfajokkal is. Az utóbbi években terjedt el tömegesen az olyan kör-email, amely – a „Szent Antal-lánc” terjedési elvére épülve – egy-egy kép-szöveg-zene összeállítást juttat el az ismerősökhöz. A szöveg gyakran vers (ily módon sokszorosan több emberhez jutottak el versek, mint a korábbi években bármikor); a kép gyakran gyönyörű és/vagy meghökkentő látvány (szép tájak, érdekes természeti jelenségek és műalkotások, épületek képei, amelyeket a címzett különben lehet, hogy sosem látott volna). Persze a kép is, a szöveg is, a zene is lehet giccses, olykor uszító, (jóval többször a szeretet eszményét hirdető), de e kör-emailek (slide-show-k) többségének az az alapvető üzenete, hogy a világ szép és érdekes, mindezt valakik -- rám gondolva -- megosztják velem, s én is megoszthatom másokkal. Ez pedig nagyon pozitív fejlemény, (s minthogy gyakran a hivatalos „posta” közé vegyülve jut el a címzettekhez, a hivatalos lét lélektelenségét is emberibbé oldja). Küldenek ilyen e-maileken vicceket és fontosnak, magvasnak tartott gondolatmeneteket is.

Az új média olyan funkciókat is ki tud elégíteni, amelyekre a hagyományos médiának alig van módja. A hagyományos média is igen jelentős *szocializáló* szerepet játszik; ez érvényes az új médiára is. Még hozzá halmozottan, hiszen míg a hagyományos média elsősorban a „hivatalos” szocializáló hatásokat közvetíti, az internet átveszi a baráti társaságok, kortárs csoportok szocializáló funkcióit is. Ráadásul jelentős lehetőségei vannak a kapcsolatteremtésben és fenntartásban is (a hagyományos média ilyen szerepet csak az interaktivitással kísérletező ritka kezdeményezéseiben tudott játszani). Az e-mail gyakorlatilag megszüntette (vagy majdnem megszüntette, jószerint a hivatalos küldeményekre szűkítette) a postai levelezést, s ezt azért tehette meg, mert sokkal gyorsabb és teljesebb érintkezést tud megvalósítani (főleg ha hozzávesszük a skype lehetőségeit is). Az emberek, akik órákat töltenek a készülék előtt, ezt az időt jelentős részben *kapcsolattartásra* használják (emaileznek, skypeolnak, csevegőszobákban „ülnek”; olyannyira, hogy egy-egy üzenet gyakran a következő percben már választ is kap az „ugrásrakész” partnertől, s minthogy mindenki a háló egy szeme, a gép előtt ülve igen sok ember számára van egyszerre ebben az „ugrásrakész” állapotban. Az internet szocializáló szerepe szempontjából különös fontossága van a közösségi oldalaknak (Facebook, LinkedIn, korábban az iwiw, stb.) Egyrészt elevenen tartanak egy (a hétköznapi életbelinél jóval szélesebb körű és aktívabb) networköt, másrészt módosítják a kapcsolattartás általános jellegét: míg a hagyományos kapcsolattartási

formákban eléggé külön működnek a közelebbi, például baráti, és a közvettebb kapcsolatok, az internetes kapcsolatrendszerben a közvetlen is nyilvános, (és a nyilvánoshoz is közvetlenül lehet kapcsolódni), s ez visszahat a világképre, az emberek mind kevésbé érzik élesnek a privát és a nyilvános közti határokat. Persze a társadalom meglévő tagoltsága, hierarchizáltsága és ebből adódó működési sajátosságai az új médiában is érvényesülnek. Egyrészt a társadalmi elkülönülésnek itt is megvan a lehetősége (ki-ki a maga „világában” kapcsolódik, az oda-nem-illő stílusúakat ki lehet szorítani egy közösségből, és szűrőket biztosíthatnak az oldalakra való belépés regisztrációs – és gyakran fizetési – kötelezettségei is). Amikor túlságosan sokan kapcsolódnak rá egy kapcsolathálóra, megindul az „elitscsoportok” átvándorlása kevésbé populáris oldalakra, illetve nemzetközi oldalakra.

Az új média megjelenése a világkép alakulására tehát igen jelentős hatást gyakorolt. Mint lenni szokott, a változások ambivalensek. A jelentős demokratizálódási lehetőség együtt jött létre a manipuláció és egyéb visszaélési lehetőségek, a szélsőségek megnövekedett veszélyével. Az új média soha nem látott mértékű lehetőséget ad értékek felszínre jutásának, felfedezésének, terjesztésének, tömeges megismerésének, és – például az idétlen, értéktelen, sőt olykor antihumánus tartalmak hatalmas nézettséghez juttatásával -- ugyanakkor torz értékviszonyokat is sugall. Óriási képi, szöveges és hangmennyiséget forgat – ugyanakkor az adatok tárolásában sok a bizonytalanság (míg a 19. század második felében készült fotográfiák százötven év múltán is jelentős egyéni, családi és kordokumentumok, kérdés, hogy a mai anyagokból mi és meddig fog fennmaradni). Megváltozik az alkotás és befogadás viszonya. Lazulnak a privát és a nyilvános határai; gyengül a „hivatalosság” jelentése és jelentősége; a „fent” és a „lent” helyett az „itt” és „körülöttünk” lesz inkább a viszonyítási alap. Az egyén (a „mindenhová eljutás”, „mindent elérés” élményével megerősítve) sokkal öntudatosabb, ugyanakkor (a képernyő előtti magányában, az információk tömegében az Egész átlátására képtelenül) sokkal magabizonytalanabb is. A közösségek jóval erősebbek (mert térben határtalanra növekedhetnek) és jóval gyengébbek, mert nélkülözik a közvetlen testi érzékelésen keresztüli ráhatás eszközeit. A szemlélt világ sokkal gazdagabb tartalmú, de elveszti hagyományos (a földrajzi tér által meghatározott) körvonalait. A történelmi idő szerepe a képzőn állandó jelenében tovább csökken. Az új média minden eddiginél erősebb virtuális jellegének köszönhetően pedig módosulnak a „realitás” fogalmának és képzetének határai is. A világkép módosulása egészen a szent/profán dimenzióig terjed: szent és profán mintegy egymásba tolódik, s az ember számára az, amit a média közvetít vagy totálisan profán (maga a média nem áll szembe „szentként” az egyénnel, mint a televíziózás hőskorában, s egyáltalán, a „fent” és „lent” ebben a tekintetben is összemosisodik); vagy -- mivel az ember belül kerül a Háló képviselte Egészen – az egyén mintegy belülről, a mindenható „istenség” *részeként* találkozhat a transzcendenciával. Mindez az új média jellegéből következik.

A kétezres évek médiavilágát tehát a televízió és az internet megosztott uralma jellemzi. A televízióban megmaradt, s még növekedett is a politikai funkció (elsődlegesen a „fentről” jövő politikai hatások képviselése), a szórakoztató műsorokban pedig totálisabbá vált a domináns piaci versenytársadalom értékeinek szimbolikus terjesztése. Az internet térhódítása a politika¹⁹, a piaci érdekképviselő, a nyilvánosság, a kulturális aktivitás, a szocializáció új formáit hozta magával, e társadalmi működések nagy részét a virtuális térbe helyezve. Mindkét terület közeledett az egyéni igények kielégítése felé, miközben a média jelentőségének általános növekedése, a mediatizálódás azt is jelenti, hogy az eredetileg

¹⁹ Ha a hagyományos média a „fentről jövő” politika, az új média a „fenti” politika és a civil társadalom találkozásának, küzdelmének és egymásra hatásának új, elsődleges terepe.

(elnevezése szerint is) *közvetítő* szféra lassan magához hasonítja mindazt, ami között közvetít: a világban uralkodó hatalmakat éppúgy, mint a „közönséget”, a társadalom egyéneit.

Ha mindezt a tőkés világrend és a szellemi termelés közti viszony szempontjából próbáljuk szemlélni, azt állapíthatjuk meg, hogy a tőkés társadalmat mozgató haszonelv érvényesülése évszázadok óta számos olyan újdonság megjelenéséhez is vezet, amelyek a tőke-logikából való kilépés lehetőségeit növelik; a számítógépes forradalom a szellemi termelés jelentőségének növelésével különösen ilyen fordulatot jelentett, az új média létrehozásával pedig olyan eszközt is adott a szellemi termelők kezébe (lásd például a szabad szoftverről a génszekvenciák szabadon hozzáférhetővé tétele kapcsán fentebb mondottakat), amellyel a szellemi termelés adekvát szemlélete is terjeszthető. Ugyanakkor a tőke mind a hagyományos, mind az új média segítségét is igénybe veszi ahhoz, hogy világrendjét megőrizze, hogy *saját* szemléletét érvényesítse, s ahol lehet, szorítsa korlátok közé a szemléletének ellentmondó hatásokat (s így a szellemi termelési mód logikájának megfelelő hatásokat) is.

A média a tőkés világrend és a szellemi termelők versenyében

A kommunikációs képességek, a pszichológiai érzék és -tudatosság már az emberi történelem kezdetein -- az olyan tudatformáló szakemberek, mint a javasemberek, papok, művészek, tanítók, és politikai vezetők mellett -- leginkább a *kereskedők* körében fejlődtek ki, a sikeres kereskedelmi tevékenység egyik legfőbb feltételeként. Nem véletlen a filozófiának a pszichológia felé fordulása a tizenharmadik században, az irodalomban a pszichologizáló regény uralma az egész polgári korszakon keresztül,²⁰ s magának a pszichológia-tudománynak (majd a kommunikáció külön tudományának) megjelenése a tizenkilencedik század végén, huszadik század elején. *A tőkés társadalomnak kialakulásától fogva alapvetően fontos az eladók (főként a munkaező-eladók) és a vásárlók mind hatékonyabb pszichológiai befolyásolásának lehetősége, az emberi tudat "megmunkálása".* A huszadik században mind nagyobb mértékben épít is e tudományok eredményeire, felhasználva azokat mind a konkrét piaci terjeszkedésben, mind pedig az egész rendszer alapjainak megerősítésében és védelmében.²¹

²⁰ A párhuzamos tendenciák a többi művészeti ágban is jellemzőek, gondoljunk a zene olyan fejlődésére, amely a barokktól kezdődően mindinkább a személyes érzelmek kifejezésére épül, vagy a képzőművészetben olyan műfajok térhódítására, mint a (pszichologizáló) portré, a (személyes) érzelmkifejező tájkép, egészen azon korszak-meghatározó stílusok megjelenéséig, amelyek az egész ábrázolásmódot olyan individuálpeszichológiai tényezők megragadásának vetik alá, mint az egyén éppen adott észlelési állapota (az impresszionizmusban), affektivitása (az expresszionizmusban), vagy éppen "tudatalattijának" működése (a szürrealizmusban); míg nem az egész folyamat az ábrázolóművészet hagyományos alapjainak megkérdőjelezésével olyan irányzatokba torkollik, amelyekben – gondoljunk a különböző koncept-műfajokra, performance-akciókra – az egyéni gesztus lesz a legmeghatározóbb elem. A lényeg a *pszichológiai mozzanat* meghatározó szerepe a művészetekben – az egész polgári korszak idején.

²¹ A "menedzser-kapitalizmus" létrejöttében is jelentős szerepe van annak, hogy a tőke felismerte, hogy az autoritás nyílt érvényesítésénél jóval eredményesebb a közvetett befolyásolás. „A gazdasági mezőre korábban inkább jellemző *személyes uralkodási mód* olyan szereplőket követelt, akik belülről azonosultak a hagyományos (szélsőséges esetben katonás) tekintély-modellekkel, és akik alaposan ismerték azokat a technikai eljárásokat, amelyek révén az üzemen megvalósult a tulajdonos és a beosztottak közötti (technikusok, művezetők révén történő) közvetítés. *Az uralkodás strukturális módja* éppen ellenkezőleg, olyan egyéneket követel, akik a kapcsolattartás (public relations) szakemberei. Képeseknek kell lenniük arra, hogy biztosítsák a többi vállalattal, illetőleg az államigazgatással összekötő *külső kapcsolatokat*, (ami az integrálódott nagyvállalat működéséhez és a piac feletti hatalmának megőrzéséhez egyaránt nélkülözhetetlen), továbbá, hogy kiépítsék azokat a *belső kapcsolatokat*, amelyek révén, legalábbis normális körülmények között, az üzemen belüli rend fenntartható”. (Bourdieu, 1978, 361. p.)

A befolyásolás egyre nagyobb jelentősége folytán válik a média a rendszer nagy hatalmú tényezőjévé.²² Szokás a “negyedik hatalmi ág” nevezni, (ami arra utal, hogy megnövekedett súlyával a média önálló erővé is tud válni a polgári demokrácia hatalommegosztó, az egyes hatalmi ágakat egymással kontrolláló rendszerében); mások, például Castells, azt hangsúlyozzák, hogy a média nem annyira önálló hatalmi ág, mint inkább a hatalmi harcok egyre fontosabb terepe (Castells, 2006, 458. p.), ezt a harcot befolyásolni képes lehetőségekkel.²³ (Itt megint mindegyik állítás igaz: a médiában valóban különböző érdekek ütközetei is folynak; ugyanakkor a média felléphet a többi hatalmi ággal szemben is, külön – ebben az értelemben egységes -- “média-érdeket” képviselve; de ami a legfontosabb, ugyanakkor közvetít is uralkodó – az egymással küzdő különböző érdekek közös nevezőjét képező --érdekeket: a politikai hatalom, s még inkább a mögötte álló társadalmi rendszer érdekeit). A média világgépfomáló manipulációs technikák sokaságát alkalmazza mindezen célok érdekében. Miután ezt a manipulatív funkciót -- a befolyásolás iránt a második világháború után ugrásszerűen megnőtt érdeklődés hullámában -- a médiakritikai iskola túlhangsúlyozta, tért nyerhettek a manipulatív funkciót tagadó elméletek, amelyek a média szükségletkielégítő szerepét helyezték előtérbe. A szembeállítás azonban itt is fölösleges. *Természetesen a média nem csak manipulál, hanem valóban nagyon sokféle valós szükségletet elégít ki, de ezen szükségletkielégítő funkciók ténye nem ad okot arra, hogy tagadjuk, hogy mindeközben manipulatív funkciókat is ellát.*²⁴

Amit hagyományosan “médiának” szoktunk nevezni, a nyomtatott és elektronikus sajtó, a rádió, a televízió az egyik legerősebb, de nem az egyetlen eszköze a (status quo érdekében végzett) befolyásolásnak, az “uralkodó gondolatok” érvényesítésének. Egyrészt felsorakoznak mellé az új, -- a kompjuterizációval létrejött -- interaktív médiumok, másrészt tekintetbe kell venni az olyan hagyományos befolyásoló és világgépalakító tényezőket is, mint a közvélemény-formáló domináns csoportok face-to-face kommunikációban terjesztett vélekedéseinek áramlása, vagy a művészetek, a filozófia, a tudományok, az iskola, a hatalmi-igazgatási intézmények világgép-befolyásoló hatásai.

Mindezen csatornákon folyik a befolyásolás: érdemes sorra venni azokat a legfőbb eszközöket, és azokat a legjellemzőbb közvetített tartalmakat, amelyek ma a tőke és a szellemi termelési mód szemlélete közötti versenyben, küzdelemben felmerülnek.²⁵

²² Természetesen nem *csak* a befolyásolásnak a médián keresztül megvalósítható lehetőségei teszik főszereplővé a médiát a későkapitalizmusban. Legalább ekkora szerepe van ebben a tőke (egyre fokozódó) *információszükségletének*, vagy annak, ahogy az “egyetlen faluvá szűkült világban” a média átveszi a hagyományos társadalmak számos *társadalomszervező* funkcióját.

²³ Castells úgy határozza meg a politikát is átszabó (és formailag maga alá rendelő) mediatisációt, hogy a tartalmat nem a média határozza meg, “de logikája és szervezete keretezi és tagolja a politikát”. (Castells, 2006, 430. p)

²⁴ A közben eltelt csaknem fél évszázad alatt sem vált időszerütlenné Galbraith azon megjegyzése sem, hogy amikor az “egyéni szabadság”, az “egyéni szükségletek” védelme, az “ízlések egyenlősége” és a “kereslethez való igazodás” nevében sokan kiállnak a média által közvetített silány és káros tartalmak, az alacsony szellemi szinten tartott műsorok mellett, “ez a doktrína voltaképpen a szervezet érdekeit álcázza”. (Galbraith, 1970, 257. p.)

²⁵ A manipuláció megítélésekor persze azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a manipuláció nem mindenható. Dyer-Witheford úgy fogalmaz, hogy a média fogyasztói nem passzívak: véleményük, ellenvéleményük van. (Dyer-Witheford, 1999). Castells is fontosnak tartja kiemelni, hogy a médiamanipuláció nem passzív tömegekre hat; úgy véli, a közvélemény többnyire függetlenül és józanul cselekszik, az üzeneteket átértelmezik és olykor elfogadják, olykor felbomlasztják (Castells, 2006, 429. p.) Ez igaz, és éppen ezért minden hatalom alávetettjeinek, s a manipuláció befolyásoltjainak is van módjuk az ellenállásra, a saját érdekek védelmére. Ám ugyanakkor nagyon sokan, akik kis gyermekkoruktól fogva abban nőnek fel, hogy ami lényeges információ, az a médiából származik, gyakran teljesen kritikátlanul azt tekintik az igazságnak, amit a médiában

BELÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG -- KÍVÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG

A belső irányító, a szellemi autonómia megléte a szellemi alkotás egyik alapfeltétele, a szellemi termeléssel adekvát szemlélet fontos pillére. Az alapviszonyokon változtatni nem kívánó társadalmi hatalmaknak azonban az ilyen belülről irányítottnál kedvezőbb, ha „kívülről irányított személyiségek” tömegeivel van dolguk. Míg a kapitalizmus, a polgári társadalom kibontakozásának idején a status quo-védő feudális hatalmakkal szemben a polgár ideálformája a „belülről irányított személyiség” volt, a huszadik században – mint Riesman már az ötvenes években kimutatta²⁶ – ezt mindinkább kiszorította a „kívülről irányított”, a döntően a politikai és reklámmannipuláció számára kiváló alanyként szolgáló, „mag nélküli” személyiségtípus.²⁷ S itt nem csak arról van szó, hogy a korábbi, felívelő polgári kor eszménye a dekadenciában ellenkezőjére fordul, nem csak a polgár két korszaka kerül szembe egymással, hanem e „vagy-vagy” a kapitalista és a szellemi termelési mód versenyében is választóvonalá válik. Ezért *a későkapitalizmus tudatbefolyásolási mechanizmusai között tudatosan fontosá lesz a „belülről irányítottság” rombolása, az etikai alapállás és a minőség relativizálása és ezzel gyengítése.* (Mindez az általános emberkép alakítását érinti, mert a szűk, irányító elitben – kiváltságként -- továbbra is lehetőség nyílik a belülről irányítottság és a minőségelv érvényesítésére. A lényeg éppen az, hogy mindez ne válhasson *tömegessé*, vagyis, hogy a társadalom tagjai ne válhassanak *tömegesen aktív alannyá* saját sorsuk és a társadalom alakításában. Ha az új médiában – mint erről fentebb szó volt – új aktivitási formák terjednek, ez – különösen ha a minőségelv jegyében történik -- a szellemi termelési mód logikájának erősödéséhez vezet; a fennálló viszonyok védelme e tekintetben azt kívánja meg, hogy vagy az aktivitást, vagy a minőséget csökkentsék, relativizálják). *A médiában a siker és a minőség látványosan elválnak egymástól: a siker egyre kevésbé alapul minőségi értékeken, (az egyes emberek sikeressé válásában ezeket mindinkább látványosan külsőséges szempontok helyettesítik), a minőség pedig egyre kevésbé lehet sikeressé.*²⁸ Ahol mégis érvényesül, (s ez azért előfordul nem csak az új médiában, hanem olykor még a hagyományokban is), ott megvalósul a szellemi termelési mód térnyerése is.

A „kívülről irányítottság” biztosításának másik fontos eleme az intimszféra határainak kikezdése, a nyilvánosság behatolása az egyén legszemélyesebb intimszférájába; (az olyan szemlélet terjesztése, mely szerint gyáva és/vagy őszintétlen az, aki védi ezt az intimszférát):²⁹ könnyű belátni, hogy mindez nagymértékben növeli az egyén kiszolgáltatottságát minden további manipulációnak, illetve a politikai hatalmak és a piaci marketing befolyásolási törekvéseinek. Fentebb utaltunk arra, hogy a privátszféra és a

látnak-hallanak, abból építik fel világképüket, amit a média tematizál, így a média – s a rajta keresztül érvényesülő tőkés érdekek -- manipulációs hatása mégiscsak igen nagy a társadalomban.

²⁶ Lásd Riesman (1968).

²⁷ Habermas ezt úgy fogalmazza meg, hogy „Az iparilag fejlett társadalmak egy külső ingerek vezérelte, nem pedig normák irányította magatartáskontroll modelljéhez közelednek. A tételezett stimulusok általi indirekt irányítás főként a látszólag szubjektív szabadság (a választás, a fogyasztás és a szabadidős magatartás szabadsága) terén fokozódott” (Habermas, 1994, pp. 41--42).

²⁸ Korábban az új médiumok pozitív jelentőségét hangsúlyoztuk a kultúraterjesztésben, utalva olyan, az öntevékeny kulturális aktivitásnak nagy teret nyitó csatornákra, mint a You Tube; ám amikor ezeken a csatornákon a legnagyobb nézettséget félőrltek halandzsái vonják magukhoz, ez közvetve a minőségelv leértékelését is jelenti. Rossz izlésű és erkölcsű emberek mindig voltak; a korra jellemző jelenségnek mindezzel kapcsolatban az tekinthető, hogy a média -- és a többi befolyásoló csatorna -- mindegyikére ráerősít, bonyolult összműködése következtében az értékrelativizmust abszurd végleteiig fokozza, és mindezzel (erkölcsileg meggyengült, s ezért ellenállásra képtelenebb) befolyásolható tömegeket nevel, (a szellemi termelési mód szubjektív feltételeit pedig gyengíti).

²⁹ Jellemző divatszó e szemlélet terjesztésében a „bevállalós”: mely pozitív konnotációkat kapcsol azokhoz, akik hozzájárulnak az intimszféra feladásához.

nyilvánosság közti határok az új médiában amúgy is oldódnak, „kívülről irányítottság” azonban csak akkor jön létre, ha ez a határelmosódás egyoldalúan, lényegében a privátszféra lerombolásával történik. *Az intimszféra határainak ilyenén visszaszorítása, az ember „lemeztelenítése” a médiában, a művészetben és a közvélekedés alakulásában az ezredforduló környékén igen szembeűnő tendencia.* A mediatiszációban³⁰ a politikusok és egyéb közszereplők magánéletének felszámolása, a bulvármédia eluralkodása, az olyan „kitárulkozást” lehetővé tévő műfajok terjedése, mint a blogok,³¹ s méginkább az olyan valóságshowk megjelenése, amelyek a végletekig lerombolják a privátszféra határait. A hagyományos médiában műfajok sora mutatja be – kellemes szórakozásként, s nem mint emberellenes tevékenységet -- az egyéni szuverenitás (a személyiségvédelmi jogok) megszüntethetőségét³², s épít az emberek megalázására³³.

Miközben a médiaközegben a privátszféra (és rajta keresztül az egyéni autonómia) szimbolikus felszámolása folyik, a privátszféra felszámolása egészen kézzelfogható hatalomtechnikai síkon is végbemegy (s a szimbolikus felszámolás ennek elfogadását is könnyebbé teszi): az adatnyilvántartások, a térfelügyelő rendszerek, a mobiltelefon cellainformációival megvalósított mozgáskövetés, a kiterjedő lehallgatások, a műholdas megfigyelés, stb. egyfelől hasznosak lehetnek a társadalmat veszélyeztető bűncselekmények felszámolásában, másfelől azonban az állampolgárok túlnyomó többségét vonhatják a személyi szabadságot korlátozó ellenőrzés alá; (s ez mindaddig a diktatórikus hatalomgyakorlás lehetőségeit erősíti, ameddig az ellenőrző és az ellenőrzött -- egy hierarchikus társadalom uralkodó viszonyait leképező -- egyenlőtlen viszony két oldalán állnak, vagyis amíg az ellenőrzés nem társadalmasodik úgy, hogy az ellenőrző szerepet a társadalom autonómiájukban megerősített polgárainak összessége gyakorolja).

³⁰ Maga a mediatiszáció is jelzi a dolog lényegét: az „alkotó” helyett a „szereplő” kerül a középpontba, és *mindenki szereplővé válik*, (a médiában az alkotó – a tudós, a művész, a politikus, a vállalkozó és a munkás -- is csak mint „szereplő” érdekes); jól szimbolizálja ennek a paradigmának a lényegét, hogy a média színpadának főszereplői, a „sztárok” túlnyomórészt olyan területekről kerülnek ki, amelyeken az elsődleges tevékenységet valamilyen *szereplés* jelenti: színészek, énekesek-táncosok, sportolók; a politikusok közül a szónokok és debatteurók.

³¹ Mint mindenben, persze itt is keverednek a funkcionális és a torzító mozzanatok. A blogok valóságos pszichológiai szükségleteket is kielégítenek; a „kor szelleme” és a torzító hatás elsősorban abban nyilvánul meg, hogy egyes típusaik esetében a (kifelé irányuló) öndokumentálás kényszerre válik, illetve hogy itt is elbizonytalanodnak az intimszféra határai, a párkapcsolatok nyilvánossá válnak, (miközben az egyén sok esetben nem kapcsolódik be valóságos, szerves közösségi tevékenységbe).

³² Az, hogy ezekben a műsorokban a szereplők önként aláírják a szerződéseket, csak annak bizonyítéka, hogy mily mértékben előrehaladt a privátszféra lerombolása, hiszen az esetek nagy részében az aláírók egyáltalán nem tudják felmérni vállalkásuk minden következményét.

³³ Az olyan viszonylag ártatlanabb műfajoktól, mint a „kandi kamera”, vagy a „kész átverés”, az ennek teljes tudatában nem lévő emberek „hülyeként” való kiröhögötésén keresztül az olyan, eleve a megalázásra építő vetélkedőkön át, mint az „okosabb vagy, mint egy ötödikes?” vagy „a leggyengébb láncszem”, egészen az olyan showkig, amelyekben a szórakoztatás legfőbb forrása az emberek „aljanépként” való bemutatása. Az is figyelemre méltó egyébként, hogy míg az ősi mesékben amikor a próbára tett főhőst az elé a próba elé állítják, hogy kárt kell okoznia másoknak, (akár szeretteit is beleértve), a hős akkor állja ki jól a próbát, ha *nem* hajtja végre a parancsot (hanem inkább magát áldozza fel, vagy olyan megoldást talál, amellyel kifog a számára nyilvánvalóan végrehajthatatlan elváráson); a kívülről irányítottság mai társadalmában erről szó sem lehet: a különböző valóságshow szereplőivel aláíratott szerződések abszolút engedelmességet feltételeznek; az öntörvényű emberek renitenseknek nyilvánítatnak, és azok jutnak előre, akik a legengedelmesebb parancsvégrehajtóknak bizonyulnak. Ez bizony a szélsőséges diktatúrák modellje, amelyre a kívülről irányítottság társadalmi ezúttal nem fegyverrel, hanem játékos kondicionálással kényszeríti („polgárságukat” ezáltal elvesztő) polgárait. (A szereplők a jelenkor emberség-felfüggesztő gladiátorai – az önkéntes szerződés nem képez jelentős különbséget: a római cirkuszi játékoknak is voltak olyan korszakai, amikor gladiátorok nem rabszolga-kényszerből, hanem szabad választással mentek az arénába).

TÁRSADALMI TUDATOSSÁG VERSUS BIOLOGIZMUS ÉS SZOCIÁLDARWINIZMUS

A szellemi termelés logikájával adekvát társadalom a saját viszonyait is állandóan (újra) termeli, ennek megfelelően nagyon fontos pillére a társadalmi tudatosság. Ebből következik, hogy a szellemi termelési mód térnyerését fékezni kívánó statusquo-védelemnek fontos érdeke a *társadalmi tudatosság gyengítése*, a társadalmi összefüggésekkel szemben más meghatározó tényezők keresése. A biologizmus, a biológiai meghatározottságok hangsúlyozása kezdettől fogva fontos szerepet kapott a polgári gondolkodásban, hiszen a különböző előjogokkal szemben a természetjog előtérbe helyezése adott lehetőséget a polgárságnak a demokratizáló hatalomátvitelre, az ember természeti meghatározottsága (a minden ember jogi egyenlőségét megalapozó minden emberre egyaránt vonatkozó, közös természeti meghatározottság) pedig közvetlenül biológiai.

Ugyanakkor ez a biológiai meghatározottság nem csak a “múlt”, hanem a “jövő”, nemcsak a feudális előjogok, hanem a szellemi termelési mód ellen is kijátszható. Amennyiben ugyanis a szellemi termelési mód hívei azzal állnak elő, hogy a történelem folytatódik, s ahogy a kapitalizmus felváltotta a feudalizmust, ugyanígy s hasonló (történelmi) törvényszerűségek alapján egy újabb termelési mód, egy újabb társadalmi formáció lép a kapitalizmus helyére, akkor ezzel szemben lehet azzal érvelni, hogy az ember történelmi meghatározottságairól beszélni csupán marxista tévedés: az ember csupán biológiailag meghatározott.

A hangsúlyozott biologizmus felerősödött a huszadik század végén: olyan jelenség-együtteseket is elkezdtek biológiai alapokra visszavezetni, amelyeknél ez korábban egyáltalán nem volt ennyire egyértelmű. A szerelemmel kapcsolatban például mindig figyelembe vettek lelki (emocionális, intellektuális) tényezőket, (arról nem beszélve, hogy kimutatták egyes formáinak – például a lovagi-, s az abból kifejlődött romantikus szerelemnek -- kifejezetten történelmi képződmény voltát); ezzel szemben az ezredforduló környékén a szerelemmel kapcsolatos szocializációs komponensek, és lelki tartalmak értelmező szerepe visszaszorult; s divatosá vált ezzel kapcsolatban is pusztán biológiai, biokémiai magyarázatokat keresni (kiemelve például az illatok, hormonok szerepét a párválasztásban)³⁴. Hasonló tendencia a klasszikusan szociális problémák betegséggé váló megközelítése, medikalizálása, (és sokszor kemikáliákkal való gyógyítása). Természetesen a gyakran szociális eredetű pszichés betegségeknek (depresszió, pánikbetegség, stb.) vannak az egyes ember szervezetében megragadható biológiai összetevői is, korjellemzőnek ezzel kapcsolatban is azt tekinthetjük, hogy a biológista megközelítés elnyomja a társadalmi oldalt.

Míg a tizenkilencedik századi romantikában az “állat az emberben” toposz szörnyűségként, az ember világát fenyegető belső ellentmondásként jelent meg, a huszadik század végén az emberben lévő állati elem, mint az ember pozitív, “természeti” magja jelenik meg,³⁵ az “állati ösztönt” összemossák a képzettségétől független tehetséggel.

Egyre több vonatkozásban foglalkoznak az ember és állat közötti határok elmosódásával; mindez összefügg a szociáldarwinista szemlélet felerősödésével is. A túlélésért folytatott harc színterének látott és láttatott világban (játékos formában erre a struggle for life-ra

³⁴ Jellegzetes, a médiában unos-untalan használt szófordulat: „működik közöttük a kémia...”

³⁵ Számos játékfilm dolgozza fel ezt az alaptémát, s jól jelzi a szemléletváltást a romantika jellegzetes rémfigurájának (a többek közt a továbbélő “vérszívó” feudális elemek által is ihletett) vámpírnak az átértékelése, (a vámpír, a zombi, a vérfarkas, stb. az “állat az emberben” téma különböző variációi); az ezredvég filmjeiben (a boszorkányokkal, s az említett vérfarkasokkal együtt) a vámpír is gyakran pozitív figuraként, dekadens, túlfinomult, de azonosulásra kínált főhősként jelenik meg.

kondicionálnak a médiában elburjánzó vetélkedők is) gyakran olyan – az állatokban is³⁶ meglévő -- képességeket látnak és láttatnak a túlélés legfontosabb feltételeinek, mint a kemény állóképesség és a testi vonzerő.³⁷ (Az ember legspeciálisabb jellemzői, a túlélés szempontjából is a fentieknél lényegibb intellektuális és kooperatív képességei a korábbiaknál sokkal kisebb hangsúlyt kapnak). Nietzsche filozófiai reneszánsza közben a köznap gondolkodásban is terjed a “vessen a gyenge” szemlélet, az “ami nem öl meg, az megerősít” lapos bölcsessége.³⁸ Minthogy e szociáldarwinizmus a szociális problémák társadalmi alapjai, okai helyett alapvetően (az állatvilágban is érvényesülő) biológiai különbségeket emeli ki,³⁹ könnyen vezet annak elfogadásához is, hogy a páriálétre kárhóztatott emberek azért kerültek elviselhetetlen helyzetükbe, mert “életképtelenek”, „biológiailag tökéletlenebbek”. Általában is, ennek a *biologizáló szemléletnek az egyik lényegi célja, hogy az emberek a társadalmi feszültségeket ne társadalmi okaikhoz vezessék vissza; ugyanakkor a darwini modell kifejezi a “kockázattársadalom” alapélményét, hogy a világ “veszélyes dzsungel”,⁴⁰ ahol az ember – akár a többi élőlény -- küzdhet a túlélésért, de nem (kivételes) ura már a sorsát meghatározó folyamatoknak.*

Ez a szemlélet kedvez annak is, hogy a háborúkat, agressziókat azok több évtizedes elutasítása után ismét “normális” (és “dicsőséget” hozó) megoldásmódként fogadtassák el, mint ahogy (az “iszlám által kezdeményezett” élethalálharca hivatkozva) “normálisként” fogadtatják el a szabadságjogok korlátozásait is.

Kedvez ez a szemlélet továbbá a hangsúlyozottabban hierarchikus viszonyoknak is; egy *új elitizmus* (az új médiában kinyilvánított véleményekben is megfigyelhető) terjedésének, amelynek szemléletében az előjogok biológiai alapon, mintegy “tudományosan” igazolhatóknak tűnnek, s ahol a felső csoportok létviszonyaikban is mesterségesen és hatékonyan elválasztják magukat az alsóbbaktól – kis gyermekkortól kezdve és az élet minden területén --: a lakóhely, a munkahely, az egészségügyi szolgáltatások, az üdülés, az utazás, a szórakozások, az általuk használt üzletek, stb.: nincs az életnek szinte egyetlen területe sem, ahol az ilymódon egymástól gondosan szegregált csoportok érintkeznének. Természetesen ez a hierarchikus elkülönülés végigkísérte a tőkés társadalom (mint osztálytársadalom) történetét, de a polgári demokratikus ideológia (és a szocializmusok nyomása) a huszadik században jóideig rákényszerítette a polgári demokráciákra az egyenlőség felé haladás szellemi áramlatait. Ez látszik megfordulni az ezredvégen; most inkább a hierarchiák nyílt felvállalása a trend, a mobilitás bezárulása a társadalmi ranglétra

³⁶ Az állati létformákkal való azonosulás apró, esetleges, de jellemző példája, ahogy az “Egy a száz ellen” című vetélkedőben az egyénnel versengő csoportot “falkának” nevezik.

³⁷ A gyereknevelésben prioritást kap a küzdőképesség, az önvédelem képessége; a tudományos kutatások jelentős része irányul a versengés törvényszerűségeinek feltárására. Magának az állatvilágnak az ábrázolásában (például az ismeretterjesztő természetfilmekben) is nagy mértékben előtérbe kerülnek az állatok túlélésért folytatott *küzdelsei*.

³⁸ “Az élet: harc” jegyében a korábbiakhoz képest *jóval nyíltabban* vállalt magatartásformává lesz a munkahelyeken is a “helycsináló”, könyöklő-taposó kíméletlenség.

³⁹ Mint mindig, amikor a biológiai különbségeket hangsúlyozzák, tért hódít az emberek biológiai különbségeire alapozott rasszizmus is.

⁴⁰ A világ sérülékenysége, törékenysége az ezredforduló környékén meghatározó alapélmény: a legfőbb tevékenységi tereppé lett számítógépes rendszert fenyegető vírustámadások lehetőségétől, a terrortámadások elleni védőháló “lyukaitól” a pénzpiacok sebezhetőségén, egész nemzetgazdaságok beomlásán keresztül a Föld veszélyeztetettségéig (az ember által felborított természeti egyensúlyok, a globális felmelegedés és az “új jégkorszak”, a Földnek csapódó meteoritok és a megavulkánok kitörésének lehetősége, stb.) a pusztulás perspektívájából láttatott világ ez: *a lehetőségei végét, az összeomlás közeledtét érző tőkés társadalom mint minden mást, az önnön várható sorsáról alkotott képet is természetesen az egész emberiség sorsával azonosítja, világvége-víziókba vetíti ki.*

alján és tetején; a beosztottakat mint “rabszolgákat” emlegető diskurzus; annak hangoztatása, hogy “mindenkinek tudni kell, hol a helye”; az elfordulás, a szolidaritás megvonása a társadalmi hierarchia aljára kerülőktől.

A tőkés társadalom történetében egyrészt mindvégig jelen vannak ezek a mozzanatok, másrészt egyfajta periodicitással váltakoznak a kíméletlenebb korszakok a kifinomultabbakkal, (annak megfelelően, hogy éppen melyik kedvezőbb a tőke számára, és persze attól sem függetlenül, hogy az érdekvédelmi eszközök mennyire hatékonyan tudnak működni).⁴¹ A jelen tendenciában, a biologizmus és a szociáldarwinizmus a média hagyományos és új területein is megfigyelhető terjedésében három olyan elem is érzékelhető, ami túlmutat a szokásos periodikus mozgáson, (és nem tulajdonítható pusztán a tőke mindenkori vonzódásának sem a biologikus és szociáldarwinista szemlélethez). Az egyik, hogy ez a szemléleti divat most “*lebontó*” jellegű, nem valahová “*fel felé*” helyezi a célrendszerét, hanem tulajdonképpen nyíltan vállalja a színvonalbeli süllyedést. A másik, hogy világképe nem egyszerűen a kíméletlen verseny érzékelése miatt sötét, hanem “*világvége*”-képzetekkel és hangulatokkal terhes⁴². Végül egyértelmű az is, hogy a felvállalt retardáció gyakran a szellemi termelés perspektívája ellenében tudatosan választott (annak esélyeit csökkentő) stratégia.

A RENDSZERKRITIKA TABUJA

A prokapitalista befolyásolási törekvések egyik legfőbb célja annak megakadályozása, hogy széles körben merüljön fel a rendszer, mint rendszer elutasításának lehetősége. A “szólásszabadság” eszménye következtében a rendszerkritika – sőt, a rendszer elvi elutasítása is -- megengedett, de az ilyen véleményeket a vélemények pluralizmusának széles palettáján könnyű meggondolatlan⁴³ szélsőségeknek nyilvánítani, ha pusztán maroknyi kisebbség képviseli őket. A pluralizmust erre is fel lehet használni, és a semlegesítő hatás még fokozódhat is azáltal, hogy a különböző tényezők következtében -- s ezek között vannak célzatos beavatkozások is -- a nemzedékek, az egymás nyomában felbukkanó divatos irányzatok között éles határok képződnek; így a közös nevező helyett mindig új szempontok

⁴¹ Korai, uzsorás korszakában szélsőségesen kegyetlen arcát mutatta a tőke, de aztán kifejlődött a polgári etika a maga nemes eszményeivel; az ipari forradalom ismét kíméletlen eszközökkel tört előre, de azután a romantika felerősítette a demokrácia és az altruizmus eszményeit; a huszadik században a faszizmus pusztításait a hosszú békeévek liberalizmusa és pacifizmusa követte, s most úgy tűnik, megint keményedik, etikai szempontból mind érzéketlenebbé válik a “korszellem”.

⁴² A mind több katasztrófa-film mellett erről a katasztrófa-pszichózisról tanúskodik az is, hogy a televíziók „ismeretterjesztő” műsoraiban is egyre nagyobb arányban van jelen ez a tematika. Vannak olyan műsorok, amelyek a számos adaptációs technikát elhagyott-elfelejtett emberiséget legalább egyes veszélyek lehetséges túlélésére próbálják felkészíteni (például Bear Grylls sorozatai: a Worst case scenarios -- a sorozat igen jó, képies magyar címe „Ha minden kötél szakad”, de az angol cím még jobban jelzi, hogy miről is van szó -- és A túlélés törvényei, de ilyen a Túlélőpárbaj vagy az Egyedül a rengetegben is). De a lényeg, hogy a világ alapvetően veszélyes helyként jelenik meg a műsorok nagy részében. Néhány jellemző cím az ismeretterjesztő csatornák riogató kínálatából: Katasztrófa, ahogy én láttam, Az ember mint préda, Házikedvenceink gyilkos rokonai, Emberevők, Életveszélyes albérlők, Halálos fogás, Bálnák háborúja, Amikor az állatok támadnak, Őskori ragadozók, Végzetes másodpercek, Megúsztam élve, A katasztrófa anatómiája, Szélsőséges világegyetem, Földrengető katasztrófák, Égszakadás, földindulás, Amikor a Föld diktál, Megacunami, Tornádók nyomában, Vulkánkitörés Izlandon, Vacsora a halállal (mérgező ételekről), Kihalásra felkészülni, Megelőzni az Armageddont, Élet az emberek után... (És mindez csak 4 ismeretterjesztő csatorna két heti kínálatából vett példasor...) Az új médiában pedig egymást riogtják ilyesmivel a Facebook posztolói.

⁴³ Az is tipikus, hogy amikor megjelenik a médiában a rendszer alapjaival szembeni elégedetlenség, ehhez többnyire erőszakos utcai cselekmények képei társulnak, ami a társadalom békeszerető többségét általában szembe is fordítja a rendszerellenes állásponttal.

kerülnek előtérbe, az egyes csoportok és nemzedékek egymással küzdenek, a rendszer pedig állandóan változónak látszik, s változatlan lényege eltűnik e változások mögött.

A média ráadásul maga is fellép a rendszer alapjait érintő radikalizmussal szemben. Bár közvetve megjelenhet a médiában a radikalizmus is, egészében a kiegyenlítő, liberális pluralista hangvétel uralkodik benne: *minden, a társadalom alapjait illető elemzés csak mint egyéni vélemény kaphat teret, (rendszerint kioltva mások ellenkező véleményével).*⁴⁴ (Az újmédiában, mint említettük, igen radikális véleménycsoportok is szerveződhetnek, itt a pluralizmust az információs rendszer egésze hordozza, de az esetek többségében az egyének kapcsolathálójának összetettsége folytán a közösségi oldalakra is többféle, egymást gyakran kiegyenlítő álláspont kerül fel).

A média azzal is hozzájárul a struktúra fenntartásához, hogy – mint Merton rámutat (Merton, 1980) -- az azonosulási mintákat felfelé (az adott statusquóban domináló erők felé) irányítják, és fenntartják azokat az ambíciókat, amelyek a rendszert működtetik. (Westergaard—Resler, 1985).

Amikor egy-egy társadalomban vagy nemzedékben túlságosan felhalmozódnak a rendszer negatív vonásait kiemelő tapasztalatok (mint például a kelet-európai országok rendszerváltása után, már kapitalista viszonyok között felnőtt nemzedékben), s úgy tűnik, hogy nem lehet őket jelentéktelenné marginalizálni, akkor ezeket a tapasztalatokat, s a belőlük fakadó indulatokat gyakran a szélsőjobb felé áramoltatják,⁴⁵ (mert a szélsőjobb radikalizmusa úgy fokozza fel s irányítja célra a felhalmozódott indulatokat, hogy eközben nem fenyegeti a rendszer *alapjait*). Ilyen és ehhez hasonló módszerek segítenek a rendszerkritika minimalizálásában, s ezzel összességében többnyire létrejön a “hallgatás spiráljaként” ismert hatás: *a rendszer sokkal stabilabb lesz a benne élők tudatában, mint a valóságos viszonyok indokolnák, mert mesterségesen fenntartott “csendje” következtében⁴⁶ a vele elégedetlenek úgy látják, hogy saját negatív tapasztalataik és véleményük nem általános, -- s így talán nem is jogos --, ezért ők sem adnak neki hangot, ami ismét fékezőleg hat másokra, és így tovább⁴⁷.*

Persze a tőkés rendszer nem csak manipulál: vannak olyan kiegyensúlyozó, béketeremtő mechanizmusai, amelyek a mindennapokban objektíve is csökkenthetik a feszültségeket, s ezzel gyengíthetik a rendszerkritikát; de ennél többre van szüksége akkor, amikor a válságok tartósulnak, s a rendszer ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbakká válnak. Legfőképpen arra van szüksége, hogy az emberek ne lássák át az összefüggéseket, ne jussanak el a valóságos

⁴⁴ Az értelmiségi “szakértők” véleményét tekintélyérvként használják fel a rendszer apológiájában, mihelyt azonban valamelyikük rendszerkritikus hangot üt meg, a “szakértői” szerepből azonnal áttolják a “magánvélekedő” kategóriába. Ha alkalmas arra, hogy radikális véleményét elrettentő szélsőségként vagy nevetséges bohóckodásként állítsák be, helyet kap a médiában, ha nem, akkor kiszorítják onnan. (Az új médiában az ilyen kiszorítást nem a szerkesztői hatalom, hanem a „megfelelő” irányba terelt „közvélemény” tudja megvalósítani). Mindehhez egyébként meg kell gyengíteni (a rendszer szempontjából olykor veszélyes vizekre tévedni hajlamos) értelmiség általános mintaadó tekintélyét is. Ennek is köszönhető az értelmiség szerepének az a változása a huszadik század végén, amelyet Bauman regisztrál (Bauman,1987).

⁴⁵ Az ilyen “terelésre” nagyon sokféle manipulációs technika létezik, a leglényegesebb kérdés az, hogy *mit tematizál* a média és mit nem. Míg a médiában hangoztatott *véleményekkel* (s a hivatalos véleményekkel, vagy a média hivatásos véleményformálói által hangoztatottakkal is) egyet is lehet érteni, de kiválthatják éppen az ellenkező hatást is, ezért nem is maga a vélemény a döntő; az viszont, hogy mit milyen mértékben *tematizálnak*, nagyon nagy mértékben növelheti a hírekben szereplők társadalmi súlyát; s *akinek a témái dominanciára jutnak a nyilvános diskurzusban, az többnyire közelebb kerül a politikai dominancia megszerzéséhez is.*

⁴⁶ A szélsőjobb radikalizmusának hangossága csak növeli a rendszer *alapjaival* kapcsolatos csendet.

⁴⁷ Noëlle-Neumann (1984).

ok-okozati kapcsolatok megértéséhez, hiszen akkor világos lenne, hogy az egyes, esetenként igen szörnyű tapasztalatok miként következnek a rendszer alapjaiból.

(A statusquót őrző megoldások az esetek nagy részében persze nem úgy születnek, hogy valahol, valakik kitalálják, hogy éppen mit kell tenni a rendszer védelmében; hanem úgy, hogy a tőke hatékony működtetésének szándéka kitermeli az ennek megfelelő, minél inkább ehhez a célhoz igazított intézményrendszereket, az azok működtetéséhez szükséges mechanizmusokat, gondolkodásformákat, szemléleti sajátosságokat, s aztán az ezeket az intézményeket működtető emberek e szemléletek jegyében meghozzák azok a döntéseket, amelyek a fentieket eredményezik. Sok esetben a cselekvők nem akarnak “rosszat”, -- még csak nem is feltétlenül a többiek feletti hatalom fenntartásának szándéka vezeti őket {bár persze olykor az is} -- csak a nagyobb hatékonyságot, jobb szervezettséget, az akadályozó-zavaró tényezők kiiktatását stb. szeretnék előmozdítani. Ám amikor e célok jegyében cselekszenek, döntéseik következményeiként, mintegy “másodlagosan”, létrejönnek az itt bemutatott és még sorolandó rendszervédő automatizmusok).

A TÖRTÉNELEM ELTÜNTETÉSE

Az összefüggések átlátásának esélyeit csökkenti, ha alacsony szinten sikerül tartani a társadalomátlátást elősegítő képességeket. Ennek egyik hatékony eszköze a *történelem*, az *irodalom* és általában a *művészetek* leértékelése az oktatásban és a közéletben. (Amikor egyes szakterületek képviselői arról panaszkodnak, hogy mennyire meggyengült például a műszaki oktatás, ez teljesen jogos panasz, de nem jogos, ha ezen az úgynevezett “humán” területek visszaszorításával próbálnak segíteni. *A “humán” tárgyak alapvető szerepe a társadalmi viszonyok megértetése, az azokban való aktivitás készségeinek kialakítása, erre pedig mindenkinek nélkülözhetetlen szüksége lenne ahhoz, hogy ne váljon passzív, manipulálható eszközzé a sorsáról döntő hatalmak kezében.*⁴⁸ Persze itt nem arról van szó, hogy mely területek egyetemei mennyire népszerűek; e tekintetben nyilván egyfajta egyensúly az optimális: a lényeg az, hogy a humán területek oktatása során valóban növekszik-e a társadalomátlátás képessége, vagy csupán üres és szemléleti rendszerré össze nem álló ismeretek elsajátítása – és apologetikus érvelések terjesztése – folyik.)

A tőkés társadalomnak érdekes (és változó) a viszonya a történelemhez (is). Születésekor maga a legfőbb támogatója a történelmi szemlélet kialakulásának, mert a történelem, mint előrehaladó mozgás az állandó változtatás szükségességét sugallja, a “haladás” eszményének kedvez, márpedig egyfelől a tőke lényegéhez tartozik az állandó innováció, másfelől csak úgy tud hatalomra kerülni, ha – mint a történelem, a „haladás” aktuális ágense – félretolja útjából a “múlt” erőit. Hatalomra kerülve viszont már ő sem érdekelt a statusquo alapvető változásában, s így a történetiség is egyre kevésbé fontos a számára. Ráadásul a tőke innováció iránti elkötelezettsége nem jelent tudatos, tartós építkezést: nagyonis jelenorientált, a piac kiszámíthatatlan változásaihoz igazodó. Ez a jelenorientáltság a tőke szemében leértékeli, lényegében feleslegessé teszi a történelmet. Különösen felerősödik ez abban a korszakban, amely az egész modernizációs gondolat válságával jellemezhető. A történelemre ilyenkor a regnáló hatalomnak csak akkor van szüksége, ha nem az oksági összefüggésekre mutat rá, hanem időtlen azonosságot jelez (a posztmodern a jelen sajátosságait összevegyíti,

⁴⁸ A történelmi tudatosság a modern, az individualitásra alapozott társadalmak egyik legfőbb dinamizáló tényezője: ez ad ugyanis az egyéneknek az egyéni élethatárain túlnyúló perspektívát; *a történelmi tudat nélküliség egyúttal perspektíva-nélküliséget is jelent.*

összemossa a múlttal és jövővel, a különböző múltakat egymással, s ezzel segít a jelen kimerevítésében)⁴⁹.

A JÓTÉKONY FÁTYOL

“A rendszerre jellemző képmutatás csúcsa, hogy a valódi döntéseket, amelyeket meg kell hozni – s amelyeket valójában már meg is hoztak, még hozzá a legönkényesebb módon --, elrejtik a szem elől”. (Mészáros, 2008, I/340. p.)⁵⁰ Vagy mint a maga nehezkesebb nyelvezetével ugyanerről Habermas írja: “A kommunikatív módon strukturált életvilágot instrumentalizáló, rendszerszerű kényszerek szubjektív észrevétlensége a megtévesztés, az objektíve hamis tudat jellegét ölti. *Rejtve kell, hogy maradjanak a rendszernek az életvilágra gyakorolt behatásai* (...) Ebből szerkezeti erőszak keletkezik, amely anélkül, hogy kézzelfoghatóvá válna – hatalmába keríti a lehetséges kölcsönös megértés interszubjektivitásának formáit (...) a kommunikációban résztvevők számára tipikus módon előre meghatározzák az objektív, a társadalmi és a szubjektív világ összefüggését”. (Habermas, 1985, 205. p.) (Kiem.: K. Á.—K. G.)

Tütő László összefoglalásában: „Az áthelyezett küzdelem a bírálat irányát eltereli az alapstruktúráról. Hatására mást támadunk, mint ami az általunk célzott eredményhez vezethet:

- a konfliktusok bizonyos szereplőit a konfliktusokat előidéző rendszer helyett;
- kifejezéseket, kategóriákat a mögöttük levő tartalmak helyett;
- kisebb visszásságokat az alapvetőek helyett;
- a rendszer egyes részmegnyilvánulásait a rendszer egésze helyett;
- tüneteket az alapok helyett;
- felszíni jelenségeket a gyökereik helyett;
- egyes következményeket a kiváltó okok helyett;
- bizonyos eseményeket, tényeket a struktúra helyett”. (Tütő, 2010, 166. p.)

Az elterelés többszörös technikával történik: egyrészt a média szereplői “megtermelik” mindazt, amire a rendszer alapjairól át lehet terelni a figyelmet; előtérbe állítják a bűnbaknak megtehető szereplőket, a kisebb visszásságokat, a tüneteket, a felszíni jelenségeket, az okok helyett megvizsgálható következményeket, létrehozzák a tartalmak helyett diskurzus-meghatározóvá tehető kategóriákat, kifejezéseket. Másrészt teret adnak mindazoknak a tőlük függetlenül felbukkanó szereplőknek, mindannak a kisebb visszásságnak, tünetnek, felszíni

⁴⁹ A médiában természetesen sokféleképp megjelenik a történelem. Az ismeretterjesztő anyagok azokban inkább történelmi *jelenségeket* járnak körül, azoknak vagy egyediségét hangsúlyozva, vagy, ha valamilyen törvényszerűségekre utalnak a történelmi példa kapcsán, az többnyire olyasmiről, ami a jelen, a jelen értékrendjét igazolja, s a legritkább esetben sugallják azt, hogy a jelen is csak egyike a történelem relatív érvényű korszakainak. (Ha ilyesmivel találkozunk, akkor az a fentemlített katasztrófa-pszichózis kategóriájába tartozik: „a pusztulásba rohanunk”, és nem olyan elemzés, hogy miként lehetne a jelen viszonyait emberibbakké tenni). A „történelmi” filmek nagy része pedig vagy a mai viszonyokat és értékrendeket vetíti ki a történelembe – azokat ezáltal mintegy örökkévalóknak ábrázolva --, vagy olyan fantázia-múltakat konstruál, amelyekkel kapcsolatban fel sem merül a valóságos történelmi mozgások megismerésének lehetősége.

⁵⁰ Minthogy a tőkés érdekek jelentős része nem nyíltan, deklaráltan érvényesül, ezért bármely kritika, ami ezen érdekek érvényesítésére hívja fel a figyelmet “bizonyítatlan állításnak”, megalapozatlan szándék-tulajdonításnak, összeesküvés-elméletnek minősíthető.

jelenségnek, következménynek, kategóriának és kifejezésnek, amely – bárhol jön is létre – alkalmas arra, hogy a *lényeg helyett* szerepeljen.

Az utóbbi évtizedekben az elterelés aktív mechanizmusai igencsak kifejlődtek. Ahogy az ókori Rómában a cirkuszi látványosságokkal fedték el a rendszer feszültségeit, a cél most is hasonló: a társadalom tagjai ne jussanak el a rendszerégsz sorsukat meghatározó összefüggéseikhez, és a rendszer “leváltásának” lehetőségéhez.

“a modern spektákulum azt képezi le, amit a társadalom megtehet, de ezen az ábrázoláson belül a megengedett abszolút módon szemben áll a lehetőséggel. A spektákulum dolga fenntartani az emberek öntudatlanságát, miközben a létfeltételeik gyakorlatilag folytonosan változnak”. (Debord, 2006, 16. p.) Természetesen a nyilvánosság egésze nem azonosítható az ily módon tudatosan kialakított spektákulum-világgal, de annak egyre nagyobb szerepe van az adott – egyre tűrhetlenebb -- viszonyok fenntartásában.⁵¹

Nem csak a spektákulum biztosítja az elterelést. Jelentős *részben az elterelés része maga a politikai rendszer is*. Ebben a rendszerben természetesen születnek igen lényeges, az emberek sorsát nagy mértékben meghatározó döntések is, a politikai küzdelmek jelentős részében azonban olyan kérdések tematizálódnak, -- a média fókuszálása pedig igen sokszor tovább erősíti ezek tematikus súlyát-- amelyek maguk is alkalmasak a rendszer alapjait alkotó összefüggések elfedésére. A politikában megvitatott kérdések gyakran *ideológiai* ütközéseket jelentenek, amelyek mögé, azok értéktartalmainak és a hozzájuk fűződő érzelmi asszociációknak köszönhetően jelentős tömegek -- s különösen az ideológiatermelésben is részt vevő szellemi termelők csoportjai – felsorakoztathatók; ám gyakran később az derül ki, hogy ezek az ideológiai preferenciák is csak *üzleti* érdekeket lepleztek (vagy az üzlet utólag használja ki az ideológiai konjunktúrát); s a politikába bevitt szociális hangsúlyokból a “szociális biznisz”, a nemzeti hangsúlyokból a “nemzeti biznisz”, a környezetvédelmi hangsúlyokból a “környezetvédelmi biznisz” profitál. Természetesen nem mindig történik ilyesmi, de a tőkés rendszer igen jól ki tudja használni a parlamentáris többpárti demokráciában, s annak jellegzetes politikai-ideológiai működéseiben rejlő lehetőségeket.

Az egyik legfőbb “elfedendő” összefüggés természetesen az alapviszony: a termelők által létrehozott érték és a tőkés profit közti összefüggés tabu⁵²; azt, hogy hány termelő munkájából szerez hasznot a tőke, úgy fogalmazódik meg, hogy “hány embernek biztosít munkát”, “hány munkahelyet teremt”; s mindazokat a követeléseket, amellyel a munkavégzők a maguk pozícióit javíthatnák a profit kárára, irracionálisaknak és/vagy megvalósíthatatlanoknak nyilvánítják.

“A gyárban abban rejlik a tőke hatalma, hogy a mindennapok szokásos gyakorlatában ki tud zárni bizonyos lehetséges munkáscélokat azon az alapon, hogy azok megvalósíthatatlanok”. (Westergaard—Resler, 1985, 515 p., III/7. 4. l.j.)

Ezt a munka képviselői az esetek nagy részében – egyes, nem túl lényegi, de kézzelfogható kedvezmények fejében – elfogadják; a tőke nyomása és e kompromisszumok érdekében kifejtett manipulációs technikái mindmáig

⁵¹ Hardt—Negri, (2002), pp. 321--323.

⁵² Ezt próbálják elfedni azzal, amikor “gazdaságosságról” beszélnek (ezen mindig a munka kizsákmányolási fokának növelését értik).

többnyire hatásosak. „Ha ugyanis egyszer a fönnálló társadalmi-gazdasági rendszert adottnak vették a jogos követelések és törekvések szükségszerű kereteként, akkor már mindent 'realisztikusan' kellett értékelni (...) Ebből aztán az következett, hogy az egyenlőség eszméjét szigorúan alá kellett rendelni a 'méltányosság' és 'igazságosság' megfontolásainak, megfelelő mérceként alkalmazva a 'méltányosságot' meg az 'igazságosságot' mindenre, amit csak a tőke képes és hajlandó volt átengedni a maga ingadozó mértékű nyereségéből”. (Mészáros, 2008, I/330. p.)

A médiában a társadalmi viszonyok szereplői mindig *egyénekként* jelennek meg, s így a társadalmi struktúra-biztosította egyenlőtlen viszonyok helyett egyenlőnek feltételezett egyéneket találunk egymással szemben: a „méltányosság” és az „igazságosság” ilyen esetben mindkét fél nézőpontjának figyelembevételét követeli meg, ahol is a dolgozó munkához és munkabérhez való joga azonos súlyú a tőketulajdonos profithoz való jogával. Ebben a beállításban elfedődik egyrészt az, hogy míg annak, hogy a dolgozó megkapja a munkát és a munkabért, a tőketulajdonos feltételül állíthatja, hogy ő megfelelő profithoz jusson, a dolgozó nem állíthatja a tőketulajdonos profítjának feltételül azt, hogy munkát biztosítson neki, mert viszonyuk létéről vagy nem létéről a tőketulajdonos dönt. (A dolgozó dönthet úgy, hogy kilép a viszonyból, de nem dönthet arról, hogy a tőketulajdonos alkalmazza-e őt, vagy sem). Másrészt a látszólag egyének közötti munkaszerződésben elfedődik az, hogy a tőketulajdonos és dolgozó viszonya alapvetően nem két egyenrangú egyén viszonya, hanem a tőketulajdonos(ok) viszonya a dolgozók sokaságával, amelyben a tőketulajdonos legfeljebb e sokasággal állítható *equilibrium*ba, vagyis a három embert foglalkoztató tőketulajdonos három, a tízezret foglalkoztató viszont tízezer dolgozóval „egyenlő súlyú”⁵³.

DIVIDE ET IMPERA

Az egyik legfőbb technika, amelyet – mint bármely más hatalom – a tőkés hatalom is alkalmaz a vele szembenállók ellenében, a lehetséges ellenerők megosztása: a munkásság imént jelzett érdekérvényesítési korlátozottságának is egyik fő oka a megosztottság, az egyes dolgozói csoportok egymás elleni kijátszásának lehetősége. A szellemi termelők megosztottsága még nagyobb. Minthogy a szellemi termelők ideológiákat is termelnek, a tőke ezek közül válogatva – túl azon, hogy mindig a számára éppen legmegfelelőbbet “vásárolhatja meg”, helyezheti előtérbe, (s az egymással is ütköző részérdekek pluralizmusában e részérdekek mindegyike is megtalálhatja a neki megfelelő ideológiai támasztékot) --, egyúttal ki is játszhatja egymás ellen ezeket az ideológiákat, saját belső megosztottságát rákényszerítve a szellemi termelőkre is. De minden szempontból igyekszik a szellemi termelőket mindinkább fragmentálni (ezt segíti az az ideológia is, amely a szakértői kompetenciát mind szűkebb területekre szorítja vissza); az egyes szellemi termelők elméleteiben, ideológiáiban rejlő eltéréseket pedig ideológiai szembenállássá, ellenségeskedéssé segít fokozni, antagonizmusokat képezve “nemzetiek” és “kozmpolitikák”, “konzervatívok”, “liberálisok” és “szocialisták”; “modernizálók” és “értékvédők”, városiak és falusiak, (fővárosiak és vidékiek), materialisták és idealisták, istenhívők és ateisták, keresztények, mohamedánok és zsidók, hinduk és muszlimok, a különböző etnikumok, stb. között, le, egészen az egyes

⁵³ Ezeken az egyenlőtlenségeken nem változtat az, hogy ma már a tőketulajdon igen gyakran nem egyes egyének, hanem csoportok, szervezetek kezében van; azon meg különösen nem, hogy mind a dolgozói, mind a tulajdonosi oldal nézőpontja a médiában *egyének* nézőpontjaként, véleményeként jelenik meg.

tudományos iskolák csatározásaiig⁵⁴. Minden társadalomnak szüksége van összerendező gondolati magra, s felívelő szakaszában a polgári társadalom is törekedett ilyenek kialakítására, míhelyt azonban olyan eszmék is felbukkantak, amelyek e világ alapjait is megkérdőjelezték, elveszett az összerendező mag; ettől kezdve *magát a megosztottságot szentesítő értékrelativizmust tették “összerendező eszmerendszerré”, s a megosztottságot – összemosva azt az egyes egyének egymástól szükségképpen eltérő tapasztalatainak, gondolatainak pluralizmusával – igyekeztek örök szükségszerűségnek feltüntetni, s ekként tartósítani.*

Ez a megosztottság nem csak az ideológiában érvényesül: a társadalom egész működése erre alapozódik, mert bár jóllehet az egyre komplexebb világban egyre nagyobb szükség lenne az összefüggések átlátására, a tőkének alapvető érdeke a részérdekekre való széttöredezés, mert ezzel a rendszer negatívumainak alapoka, a tőkeviszony elleplezhető, s e negatívumok létrejöttében a tőkés termelési mód, mint rendszer felelőssége eltüntethető. *Az egymás ellen kijátszott részérdekek pedig egymást “tartják kordában”.*

A részekre bontás egészen az individuumig terjed. A polgári individualizmus egyúttal atomizációt is jelent,⁵⁵ ez pedig az ellenerek megszerveződésének gyengítésén kívül már csak azért is előnyös a tőke számára, mert az atomizált egyének *fogyasztóként* is könnyebben befolyásolhatók.⁵⁶

⁵⁴ A szellemi termelési mód adekvát logikája szerint egyáltalán nem szükséges ezen különböző ideológiák *szembenállása*, természetesen mindegyik alapján lehet szellemi értékeket termelni, s ezek a különböző nézőpontból létrehozott értékek mindig szintetizálhatók is.

⁵⁵ Beck ezt az individualizációt elemezve megállapítja, hogy a későkapitalizmusban létrejön a foglalkoztatottaknak a hagyományos munkásosztálynál jóval kiterjedtebb osztálya, de olyan társadalmi szerkezetben, amely nem fogja össze a dolgozókat osztállyá, hanem individualizálja —“helyzet és témafüggő koalíciókat” képez, a konfliktusok pluralizálódnak, a pártok elvesztik osztályjellegüket, s a problémák mediatisálása dönti el, hogy az egyes választók mire szavazzanak. (Beck, 1999). Szalai Erzsébet ehhez hozzáfűzi, hogy a *politikai váltógazdaság* egészében is valódi alternatívából (ha ugyan valaha is az volt), az *ellenerek megosztásának* és a manipulációknak eszközévé válik (Szalai, 1995, 15. p.)

⁵⁶ Ez az egyénekre bontás nem az individualitás kibomlását, hanem csak a tőkének megfelelő fragmentációt szolgálja. Lényege nem az individualitás kibontása, hanem a *közösségektől való megfosztás*. Az individuális identitás csak közösségekkel való interakciók sorozatán keresztül lehetséges, de az újkapitalizmus éppen ezt a “másikat” számolja fel, írja Szalai Erzsébet, s ezzel az egyén szabad választását is. Márpedig “közösségek nélkül nincs identitás, identitás nélkül nincs individuum – és individuum, individualitás nélkül (...) a szabadság is csupán fikció” (Szalai, 1995, 25. p.) “Közösségek nélkül nem vagyunk mások, mint önrendelkezésüktől megfosztott ’társadalmi atomok’. Akik tőkéletesen ki vannak szolgáltatva a ’társadalmi szükségszerűségek’ változásának és a mindenkori uralkodó elitnek önkényének. És akik az identitás hiányából fakadó önreflexió deficit következtében ezt a helyzetüket fel sem ismerik”. (Szalai, 1995, 25. p.) Az egységes individuum helyett az ezredforduló embere szerepek laza halmazából áll. Mint Habermas fogalmaz: “A magánemberek okoskodó közösségének kommunikációs kapcsolata szétszakadt: az egykor belőle kialakuló közvélemény részben felbomlik közösség nélküli magánemberek informális véleményeire, részben a publicisztikailag hatékony intézmények formális véleményeiben összpontosul” (Habermas, 1971). (Szalai, 1995, 40. p.) Mindennek következtében nincs kollektív vélemény, s így nincs megoldáskísélet, alternatíva, a rendszer alapjait érintő kritika sem. (Szalai, 1995, 41. p.) Ugyanezt Beck úgy jellemzi, hogy: “Az egyén és a társadalmi struktúra egyre *közvetlenebb* kapcsolatba kerül egymással, s így a *kollektív sors közvetlenül egyéni sorsba és pszichés konfliktusokba csap át* (...) az osztálytudat tükrre eltörött, de nem esett szét, és minden töredék az egészet tükrözi a maga sajátos látószögéből, anélkül, hogy a repedések behálózta kép a kis részekre tagolódo tükröfelületen egy közös képet mutatna (Beck, 1999, 447. p.) “A társadalmi egyenlőtlenségek éleződése és individualizálódása egymásba nyílik. A rendszerproblémák emiatt egyéni kudarcokká alakulnak át, és politikailag leépülnek. A hagyományoktól megfosztott életformákban egyén és társadalom új közvetlensége jön létre, a válság és betegség közvetlensége abban az értelemben, hogy a társadalmi válságok egyéni válságoknak mutatkoznak, s társadalmi jellegük csak nagyon feltételeken és közvetve vehető észre”. (Beck, 2003, 134. p.)

Ezt a fragmentáló hatást fokozza az is, hogy *a polgári gondolkodásnak az egész tőkés korszakon keresztül meghatározó sajátossága volt (a természettudományok szemléletét uraló, de a társadalomtudományokban is érvényesülő) részekre, elemekre bontás..*

A későkapitalizmusban még a művészet is – amely pedig lényege szerint összekötő és összefüggésekre orientált -- fragmentáló hatásokat fejt ki: egyrészt azért, hogy szétválassza egymástól független és elkülönülő ízlés-, és stílustípusokra; másrészt azért, hogy a tőkés ideológiában a művészet lényegévé nem megismerő, hanem önkifejező, (és másoktól megkülönböztető) funkciója, s a művészet értékelésének alapjává az individuális tehetség-tehetségtelenség dimenziója válik.

A média már csak szerkezete – a csatornák pluralizmusa, az interneten megjelenő tartalmak sokasága – következtében is ezt a fragmentáltságot és relativizmust sugallja, de a médiában megszólalók gyakran explicite deklarálják is, hogy ezt tartják a világ lényegének⁵⁷.

Mindenesetre *mindennek az eredménye a szellemi termelők – és az egész társadalom – széttagozottsága különérdekű, egymással vetélkedő-ütköző csoportokra-egyénekre, akiknek eszük ágában sincs erőiket egyesíteni olyanokkal, akiket egyébként ádáz ellenségüknek látnak, (vagy legalábbis mélységesen idegennek). A tőke a termelők és a tőke alapvető ellentétét ily módon egy olyan pluralista rendszerrel fedi el, amelyben mind a hatalom, mind az annak alávetettek társadalmi rendkívül megosztottnak tűnik. Westergaard és Resler azonban kimutatja, hogy ez csupán egy mesterségesen kialakított, a lényegi viszonyokat megkerülő rendszer, amelyben azok mögött a nézeteltérések mögött, amelyek alapján a “fent” és a “lent” világa is mélységesen plurálisnak tűnik, valójában egyáltalán nem állnak antagonisztikus ellentétek; azok a különbségek, amelyek viszont valóságosan megosztják a társadalmat, nem kerülnek be a diskurzusokba, tabutémák maradnak. (Westergaard—Resler, 1985, pp. 302--307)*

AZ (ÁT)ÉRTELMEZŐ HATALOM

A következő átfogó manipulációs módszer, amelyet a status quo védelmében alkalmazhatnak, az egyes jelenségek *(át)értelmezése*.

Az egyik legalapvetőbb átértelmezés magának az antikapitalizmusnak az átértelmezése. Miután sikerül a vélemények pluralizmusának hangsúlyozásával minden véleményt relativizálni,⁵⁸ azok az álláspontok, amelyek – például azért, hogy a rendszer egészét bírálják – a partikuláris (magán)véleménynél nagyobb érvényre tartanak igényt, azonnal

⁵⁷ A magányos hős filmekbeli toposza is ezt a világgépet húzza alá: a világ egymástól különböző egyének versenye és küzdelme, s amikor az egyén a világrenddel találja magát szemben, ez is csak az egyén (legfeljebb néhány más egyén segítségét igénybe vevő) küzdelme lehet.

⁵⁸ A véleménnyel lefokozott igazságok pedig könnyen marginalizálhatók, elterjedésüket nagy mértékben korlátozni lehet. Egy másik relativizáló technika az egyén mögött álló nagyobb társadalmi egységek “eltüntetése”: vagy úgy, hogy tagadják az ilyen nagyobb egységek (például az osztályok) létét, (feloldva azokat az egyének egymástól különböző különösségében); vagy úgy, hogy “szociális konstrukciónak” minősítik őket (például a nemzeteket), amelyek így tehát sokkal inkább meghatározottjai, mint meghatározói a vélekedő egyéneknek. (Lásd például Gellner, 1983, Anderson, 1992). A nyolcvanas-kilencvenes években divat lett minden nagyobb társadalmi egységet ilyen konstrukciónaként meghatározni, akár az egész társadalmat is (Giddens, 1984). Az, hogy ezt főleg “baloldali” társadalomtudósok végezték, (akik marxista iskolázottságuk következtében hozzászórtak ahhoz, hogy a társadalmi jelenségekre mint “felépítményekre” tekintsenek), mitsem változtat azon, hogy a gondolati következmények alapvetően megfelelnek a tőke relativizáló érdekeinek.

szélsőségesnek, elfogultnak, megengedhetetlenül “esszencialistának” minősíthetők. Miután az uralkodó diskurzusokban nem jelenik meg a rendszeregész, csak annak részletei, szeletei, így a rendszeregészre vonatkozó megállapítások (bizonyíthatatlan) “összeesküvéselméletnek”, a társadalmi többség nevében megfogalmazott kritikák “populizmusnak”, nyilváníthatnak. Mivel valóban vannak az összefüggéseket rövidre záró összeesküvéselméletek, demagóg populizmusok⁵⁹, az antikapitalista gondolatok kifejtőinek különösen kell ügyelniük arra, hogy ne csússzanak át ezekbe, (bizonyítható tényekre és ne csúsztatásokra támaszkodjanak; ám még ha ügyelnek is minderre, a tőkeérdekeket szolgáló manipuláció által befolyásolt közvélekedésben a radikális antikapitalizmus akkor is összemosódhat ezekkel a szélsőségekkel. Pedig a tőke képviselője itt is a szokásos *kettős mércét* alkalmazza: ugyanazt nevezi populizmusnak, amit – mikor az ő érdekeit szolgálja – demokratikus népképviselőként ünnepel; ugyanazokat ítéli el terroristaként, akiket – mikor az ő érdekeit szolgálja – forradalmárokként, szabadságharcosokként támogat; az általa “összeesküvéselméletként” elmarasztalt magyarázatoknál pedig sokkal laposabb, az összefüggéseket rövidrezáróbb gondolatmeneteket emel időről-időre a divatos elmélet rangjára. (Arról nem is beszélve, hogy saját érdekeit védve időnként gátlástalanul alkalmazza akár a populista demagógia, akár – az állami, vagy magán – terrorizmus eszközeit, rendszerellenes kritikusaival – a “gonosz szándékok vezérelte kommunistákkal”, a “mindent lerombolni akaró anarchistákkal”, vagy akár a “fanatikus vallási fundamentalistákkal” -- szemben pedig az összeesküvéselmélet klasszikus formáit mozgósítja).⁶⁰ Mindenesetre *a tőke egyik komoly hatalomfenntartási eszköze, hogy a hagyományos médiában a tőkeérdekeknek megfelelő álláspontú véleményirányítók alkalmazásával, előtérbe helyezésével fenntartja, az új médiában pedig igyekszik megszerezni a minősítés monopóliumát*⁶¹, azt, hogy a társadalomról való gondolkodásban az ő képviselői definiálják nem csak azt, hogy mi a “racionális”, hanem azt is, hogy mi a “tisztességes”, az erkölcsileg elfogadható. Ennek a manipulációnak az eredményeire azután további lépések is ráépíthetők. Miután például az egész marxizmust betolták a nem “comme il faut” gondolatok halmazába,⁶² elég bármely bártortalan kritikát,

⁵⁹ Populizmus természetesen *van*. Žižek definíciója szerint: “A populista politika végeredményben mindig az egyszerű emberek frusztrációjára, elkeseredésére alapoz, arra az érzésre, hogy ’Nem tudom, mi folyik, de elegendem van! Ez nem mehet így tovább! Ennek véget kell vetni!’ – ami nem más, mint egy türelmetlen kitörés, a türelmes megértés elutasítása, a komplexitás miatti kétségbeesés és a nyomába lépő meggyőződés, hogy lennie kell valakinek, aki felelős a zűrzavarért, és szükségképpen megjelenik a ’próféta’, vagy a ’vezér’, aki éles logikájával mindent megmagyaráz. Éppen a valódi megértés elutasításában rejlik a populista politika tisztán fetisizáló dimenziója. (...) Ezért nagyon is megfelelő itt Nietzsche érvelése: a végső különbség a valóban radikális, felszabadító és a populista politika között az, hogy az autentikus, radikális politika aktív, ráerőlteti vízióját a lakosságra, míg a populista alapvetően reaktív, a zavaró betolakodóra adott reakció. Más szavakkal a populizmus megmarad a ’félelem politikája’ egyik változatának: a korrupt betolakodótól való félelem felkeltésével mobilizálja a tömegeket”. (Žižek, 2008, pp. 199—200).

⁶⁰ Ugyanaz történik ezzel kapcsolatban is, mint amikor nemcsak a valóban sovinszta agresszivitást, hanem a kis népek védekező ellenállását is “nacionalizmusként” bélyegzi meg a hódító “nagynépi” nacionalizmus; (vagy a nemzetek felett uralkodó nemzetközi tőke).

⁶¹ A plurális médiakínálatban persze megjelenhetnek olyan médiumok is, amelyek a tőkeérdekekkel ellentétes álláspontokat preferálnak, minthogy azonban minden médium működtetése tőkeigényes, sokkal nagyobb súlyra képesek szert tenni azok, amelyek mögött a saját érdekeiket természetesen érvényesíteni igyekvő nagy tőkék támogatása áll. Az új médiában, már csak annak hálózatos szerkezete miatt is jóval nagyobb az esélye más álláspontok megjelenésének és terjedésének, de a tőkehatalom által megnyert hangadó értelmiségiek és egyéb véleményformálók itt is megszerezhetik a minősítés kulcspozícióit, arról nem is beszélve, hogy a tőketámogatás mértékétől az új médiában sem független az, hogy milyen vélemények mekkora mennyiségben és a tömeges befolyásolás szempontjából mennyire kedvező helyen tudnak megjelenni.

⁶² A marxizmus egyszemélyes, szélsőséges minősítése mellett a mai napig komoly szellemi erőfeszítéseket tesznek *elavultságának* bizonygatására is. (Vagy azt hangsúlyozzák, hogy a jelenlegi rendszer már nem az, amit Marxék elemeztek, vagy azt, hogy a marxi megközelítést haladta meg a tudomány; vagy azt, hogy a rendszer sokkal bonyolultabb annál, ahogy azt a marxizmus ábrázolja, vagy azt, hogy az emberek – a marxista feltételezéssel ellentétben -- nem akarják a rendszer alapjait megváltoztatni. A lényeg az, hogy ahelyett, hogy

vagy a rendszer titkait kifecsegő elemzést lemarxistázni ahhoz, hogy kikerüljön a “komolyan vehető”, “tudományos”, azaz tárgyilagos, legitim elgondolások köréből. A lényeg az, hogy “a globalitás hatalomszerkezetének harmadik intézményi elemét az értelmező hatalom jelenti, amely lényegében a globális média rendszerén keresztül nyilvánul meg. A fő feladata, hogy létrehozza, illetve folyamatosan újraalkossa és üzemeltesse azt az értelmezési keretet és fogalomkészletet (összefoglaló néven: ’narratívát’), amely a globalitás hatalmi rendjét, mint ’természeti törvényt’ tünteti fel. És amelyben minden ezzel való szembeszegülés csakis tudatlanságot, vagy destruktív törekvéseket takar,⁶³ így vagy a ’pedagógia’, vagy a legitim erőszak eszközeivel kell fellépni ellene. **A mindezzel elérni kívánt alapcél annak sugallata, hogy a fennálló hatalmi rendszer az egyetlen lehetséges társadalmi létforma.**

A figyelemnek a lényegről való elterelését segíti az is, hogy részproblémákat az alapkérdésekkel azonos szintre emelnek. Az utóbbi időben például elterjedt, hogy – ha még egyáltalán elismerik az osztályok tényét -- az “osztályellentétekkel” egy szinten tárgyalják a nemi (gender) és etnikai ellentéteket (és elmarasztalják, redukcionista minősítik az osztályszemléletű kritikát, mondván, hogy az csupán egyetlen szempontot vesz figyelembe). Dyer-Witthford teljes joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy ezzel a rendszerkritikát a kritikai szempontok egyikévé degradálják (a rasszizmus, hímsovinizmus, stb. bírálata mellett), holott nem azok szervezik a társadalmi rendet, hanem a tőke, (tehát mindenképpen a tőkeviszony a lényegi elem), és ez az, ami igazából mindent redukál (a nőt élvezeti tárggyá,⁶⁴ a “fajt”, etnikumot lényegi -- szociális -- különbség-képző elemmé, stb.) (Dyer-Witthford, 1999, pp. 13--15). Ugyanez vonatkozik a környezetvédelem meghatározó szemponttá emelésére is: a környezetvédelem valóban élet-halál kérdés, de a környezetrombolás megállíthatatlan a haszonorientált rendszer alapjainak megváltoztatása nélkül.⁶⁵ (Arról az általános gyakorlatról nem is beszélve, amikor – az emberek különböző, a társadalmi viszonyokat közvetlenül nem érintő szükségleteit kiszolgálva, s azok jelentőségét felerősítve -- teljesen apolitikus témákat helyeznek a figyelem fókuszába a gasztronómiától a különböző játékokig, az erotikus élményektől a szörnyülködést kiváltó borzalmakig).

leválasztanak a marxizmusról azt, ami tényleg tévedés benne, az egészet támadják, az egészet akarják kiiktatni a közgondolkodásból – legfeljebb olyan elemeket elismerve, amelyek nem jelentik a rendszer alapjainak megkérdőjelezését.) A piaci verseny társadalmának ez az általános megoldása a tudományban. Állítás, tagadás, a tagadás tagadása. A szellemi termelési móddal adekvát szemlélet egyáltalán nem így építkezik. Tudván, hogy ugyanazokat a jelenségeket nagyon sokféleképpen lehet értelmezni, nem az a cél, hogy az egyik egyoldalúságot egy másikkal helyettesítsük, hanem az, hogy a különböző nézőpontokat engedjük szintetizálódni; keressük meg közös nevezőjüket. A marxizmus termelési mód-magyarázata, osztályszemlélete valóban csak egy a lehetségesek közül, de mivel ez is a lehetséges igazságok egyike, mint bármely más elmélethez, ehhez is az a megfelelő viszony, ha ennek az igazságait is szintetizáljuk mindazokkal az igazságokkal, amelyek más elméletekben születtek. Az persze továbbra is elköteleződés kérdése, hogy a sok magyarázat közül ki melyiket tartja a döntőnek, leglényegibbnek, ennek igazságfoka viszont nem a tudományban, hanem a társadalmi gyakorlatban dől el, (és mindig az éppen fennálló körülmények függvénye); nyilván azoknak a magyarázatoknak nagyobb a relevanciája, amelyeknek figyelembevételével alapvetőbb változásokat lehet elérni.

⁶³ Amikor például John Lennon lázadását elemezve azt gyermekkori árvaságával, a munkácsi csapásban kapott rendőr-ellenességgel, a “művész egzaltáltságával”, személyes sértettséggel vagy rá rossz befolyást gyakorló személyek hatásával magyarázzák, ezzel azt sugallják, mintha “normális”, személyében nem sértett ember magától soha semmi kivétlenül nem találhatna a fennálló rendszerben.

⁶⁴ Ennek az elterelésnek a hatására olykor még olyan rendszerkritikusok, mint Mészáros, sem veszik mindig észre, hogy a női emancipációs mozgalmakban az, hogy a küzdelem hangsúlyai a nemi felszabadításra helyeződnek, egyúttal az osztályviszonyok kérdéséről való távolítással is járnak. (Akárcsak akkor, amikor “fajok” vagy “civilizációk” küzdelmének tüntetik fel a világtársadalom viszonyait). A tőke érdeke mindenképpen az, hogy a dolgok mozgatóit az osztályviszonyok helyett más, nem a rendszer alapjait érintő síkokon keressék, le egészen az egyéni törekvésekig.

⁶⁵ Dyer-Witthford, (1999), 16. p.

A viszonyok átértelmezésének fontos eszköze (az ellenfelek marginalizálása és a fő érdekellentétek más ellentétekkel való leplezése mellett) az adott uralkodó viszonyok idealizálása és idillizálása. A tőkés társadalom szereti magát demokráciaként, a szabad világ társadalmaként definiálni. De ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tőkés formában biztosított szabadságot, és elsősorban a tőke számára biztosított szabadságot azonosítják “a szabadsággal”. Csak azokat a társadalmakat ismerik el “szabadnak” és kellőképpen “nyitottnak”, amelyekben a tőke kap szabad utat, amely megnyílik a tőke behatolása előtt, (jóllehet ha komolyan vesszük ezeket az értékeket, akkor az igazán szabad társadalmaknak a tőkétől – a kizsákmányolástól – is szabadnak, az igazán nyitott társadalmaknak az antikapitalizmus igazságai iránt is nyitottnak kellene lenniük). A tőke azonban – önmagához képest minden mást fejletlenebbnek minősítve – éppen azért is tudja magát szabadnak, nyitottnak, demokratikusnak feltüntetni, hogy a rajta kívülállókát eleve mindezek hiányával jellemzi. “Vagy—vagy” jellegű dichotómiákat képez: a kapitalizmust az államszocializmussal állítja szembe, s ezt úgy interpretálja, hogy tehát csak a demokrácia és diktatúra, szabadság és szabadsághiány, nyitott és zárt gondolkodás, “szabadságelv” és “vezérlésv” között lehet választani.⁶⁶ (Hasonló a Kelet—Nyugat dichotómia is: mindazt, amit nem sorolnak a [“fejlett”, “civilizált”, stb.] Nyugat oldalára, azt a [“fejletlen”, “elmaradott”, “irracionális”, stb.] “Kelet” fogalmába mossák össze).

A szabadság és demokrácia eszményítése, és a (nyugati) kapitalizmussal való azonosítása ugyanolyan eufemizálása a valóságos viszonyoknak, mint ahogy ezt a társadalmat a “legracionálisabbnak” is nevezik. Pedig erről is már eléggé régóta tudható, hogy a racionalizmus olyan fogalmán alapszik, amely csak egy nagyon is speciális racionalizmus, a haszonelv szempontjából “racionális”. A tőke azonban mindezen pozitív értékeket mindig önmagához társítja. Egyes értékeket – ha azok éppen nem alkalmasak arra, hogy önmagát általuk feltranszformálja – időlegesen elejt (amikor például az állam “racionalizálásnak” feltüntetett szabályozó tevékenységét nem érzi éppen érdekei szerint valónak, akkor megkérdőjelezheti a racionalitás értékét is; s hasonlóképpen függeszti fel olykor a demokrácia, vagy a szabadság értékeinek mindenek fölötti érvényét, ha érdekei úgy kívánják); mindezek a korlátozások – a racionalitás, a demokrácia vagy a szabadság korlátozásai -- azonban elfelejtődnek, egyének-csoportok hibájának minősülnek, vagy időleges szükségességükkel magyaráztatnak, mihelyt újból ezek az értékek képezik legitimitációjuk alapját.⁶⁷

⁶⁶ Ezt a technikát alkalmazzák akkor is, amikor látszólag elismerik a kapitalizmus negativitását is. Ilyenkor ugyanis gyakran a rendszerkritikusok igazát is látszólag elismerve a churchilli érvelést veszik elő, és a kisebbik rossz választásának szükségességét sugallva foglalnak állást a tőke mellett. Csakhogy maga az alapállítás nem igaz: nem csak ez a két lehetőség létezik.

⁶⁷ A tőke által önjellemzőként propagált értékek relativitása, érdekfüggősége azonban nem azt jelenti, hogy ezeknek az értékeknek egyáltalán nincs valóságtartalma. Bauman például a tőke által szintén gyakran hangoztatott modernitás-értékkel kapcsolatban mutatja ki annak ideologikus voltát. Eközben bírálja azokat a modernizmus-kritikákat (Freud, Simmel, Elias), amelyek a modernizmust visszafordíthatatlannak, nyitott végűnek, és felsőbbrendűnek látják. Ez jogos kritika: a modernitás (és általában a haladás) értéke is azok közé tartozik, amelyekkel a tőke rendszeresen legitimálja (s a nála tökéletlenebb “többiek” megkülönbözteti), a posztmodern szakaszában -- vagy más antimodern időszakokban – pedig időlegesen elhárítja magát. Bauman azonban úgy véli, hogy ez és az ehhez hasonló ideologikus önlegitimációk hamis tudatok. Weber mítoszában nevezi a “puritanizmust” és “racionálitást”. Ez nem teljesen jogos: valóban volt a tőkés társadalomnak puritán szakasza, (mint ahogy volt olyan szakasza is, amelyben az adott helyzetben legdemokratikusabb, legszabadabb, legracionálisabb, leghaladóbb, stb. lehetőséget képviselte), de ennek érvénye nem terjed ki a tőkés társadalom egészére (ezek az eszmények nem “megvalósultak” a tőkés társadalomban, csak másokhoz képest

Az adott viszonyok eszményítése érdekében olyan átértelmezéseket is alkalmaz a tőke érdekképviselete, amelyek *a tőke azon működése miatt viselt felelősséget, amelyek miatt a rendszer valójában nem ezek szerint az eszmények szerint működik, áthárítja a rendszer "alattvalóira"*.

A rendszer helyett tehát maguk az emberek azok, akik "pazarolnak", akik irracionálisan viselkednek, akik "természetük szerint egyenlőtlenek"; ha rosszul élnek, csak ők az okai: nem dolgoznak eleget, nem vállalkoznak eléggé bátran, stb. A tőke azt sugallja, (mint már utaltunk erre), hogy *ő adja* a munkát a dolgozóknak;⁶⁸ a nyugdíjasok pedig "eltartottak" (az, hogy nyugdíjas éveik előtt mennyit fizettek be nyugdíjjáruléknak, s mekkora profittal gazdagították munkáltatóikat, feledésbe merül). Az "aki akar dolgozni, az talál munkát" szintén az ilyen rendszervédő, felelőség-áthárító – és egyértelműen hamis⁶⁹ -- érvelések közé tartozik. A kereslet nem csak a munkavégző képzettségéhez nem igazodik; van, amikor számszerűen is alatta marad a kínálatnak: vannak régiók, ahol a munkakeresők egyáltalán nem tudnak munkához jutni. (A tőke ilyenkor is rájuk hárítja a felelősséget: miért nem elég mobilak, miért ragaszkodnak annyira a lakóhelyükhöz? Arról, hogy ez a "mobilitás" megint kizárólag a tőke érdeke, s a munkavállaló érdekei és alapvető szükségletei ilyenkor sincsenek figyelembe véve, egyáltalán nem esik szó.) Ám e hamis érvelés leleplezéséhez nem elég az emberek mindennapi tapasztalata. Néhány jól boldoguló ember előtérbe helyezésével a tőkeérdekeket képviselő média azt tudja sugallni, hogy "alapjában minden jól megy", aki *megfelelőképpen dolgozik és alkalmazkodik* -- hogy mi ez a "megfelelő", ez többnyire meghatározatlan marad --, az boldogul. Így azzal a többséggel, aki nem boldogul, el lehet hitetni, -- megint a "hallgatás spiráljánál" vagyunk -- hogy ez nem tipikus, ő a kivétel, aki a "balszerencsés" kisebbséghez tartozik, s ha ez így van, ha a többiek valóban jobban boldogulnak, akkor a lemaradásban nyilván ő maga a vétkes.⁷⁰ Itt megint jól hasznosítható a média konkrét egyedi jelenségeket és konkrét egyéneket megjelenítő természete: ahogy mintaképekre lehet irányítani a reflektorfényt, úgy könnyen lehet mindig olyan elrettentő példákat is találni, amelyek a „napnál világosabban” mutatják az egyén saját felelősségét sorsa negatív alakulásában.

A média (át)értelmező hatalma roppant nagy. Sikere érdekében önmaga tevékenységét is át kell értelmeznie; miközben rendszeresen – dominánsan a tőke érdekei szerint -- torzítja a valóságot, önmagát mindenekfölött *hitelesként* igyekszik beállítani.⁷¹

hangsúlyosabban képviselték-működtették őket): az ideologikus torzítás abban áll, ha a tőkés társadalmat *azonosítják* ezen értékekkel, ha e társadalmat ezen értékek legtökéletesebb megvalósulásaként apologetizálják.

⁶⁸ Ezt annál hatásosabban képes sugallni, minél inkább támaszkodik a szellemi termelés vívmányaira. Az más kérdés, hogy ugyanakkor a szellemi termelőknek minden korábbi kizsákmányoltnál több esélyük van ezen érvelés hamisságának átlátására.

⁶⁹ Ennek az érvelésnek a hamisságára mutat rá például Ferge Zsuzsa, (lásd: Ferge, 2010, 171. p.)

⁷⁰ A médiának igen nagy szerepe van abban, hogy a rendszer lényegi ellentmondásait elfedje, és a jelenségek szintjére terelje át. Burke már csaknem egy évszázada megállapította, (s ez is mindmáig érvényes), hogy (a sajtó) "ha az üzleti konfliktusok *szimptomáira* összpontosít és elhagyja magának az oknak, az üzleti konfliktusnak az elemzését, elégedettséget kelthet ugyanebben a körben – az olvasóközönsége vélhetően leginkább véleményformáló tagjait jelentő üzletemberekben --, akiket ellenkező esetben elidegenítene" (Burke, 1998, 65. p., eredetileg: 1939).

⁷¹ Még akik tisztában vannak a reklámok vagy a politikai kampányok manipulatív jellegével, a média egészét azok nagy része is többé-kevésbé hitelesnek ismeri el. A média funkcióihoz kapcsolódó (polgári) eszményt a valósággal összekeverve nyilván többen osztják azt a véleményt, amit Castells a következőképpen fogalmaz

Az átértelmezés állandóan folyik, s mindig a tőke pillanatnyi érdekei szerint, így – mint ezt már több ízben hangsúlyoztuk -- egy-két évtizedes távlatban éppen az ellenkezőjét is sugallhatják annak, amit addig; -- persze mindig szigorúan az “összesség érdekében”.⁷² Ezért sosem a jelenségek, sosem azok a konkrét technikák az igazán fontosak, amelyeket a tőke érdekeinek védelmében alkalmaz. Erre is az az érvényes, hogy a jelenségek mögött *azok közös alapját*, a kapitalista termelési mód sajátosságait érdemes felismerni és elemezni.

Mindabban, amit felsoroltunk a tőke jellegzetes manipulációs technikái közül, az az alapvetően igazságtalan, (és antidemokratikus), hogy – mint fentebb írtuk --: *a résztvevő felek lehetőségei egyenlőtlenek az események, a körülmények, és egymás befolyásolására*; a tőke manipulációs technikái segítségével nagy mértékben képes az emberek tömegeit (s a szellemi termelőket is) olyan irányokba terelni, amelyek az ő érdekeit szolgálják, (a befolyásolt emberek érdekeivel pedig ellentétesek); miközben ezek az emberek nem, vagy csak nagyon kevésbé tudják a tőke képviselőit a saját érdekeik érvényesítésének megfelelő irányokba mozdítani.⁷³

*

Ebben a tanulmányban természetesen a média elsősorban a szellemi termelés szempontjából játszott szerepének, valamint szemlélet-, és világgépalakító hatásának néhány aspektusát igyekeztük bemutatni. Mint „A média az ezredforduló után” című alfejezetben jeleztük, a média arculata ebből a szempontból is ambivalens: a jelenben domináns hatalmi aktorok nézőpontjának közvetítőjeként, és a társadalmi status quo fenntartásában, újratermelésében szerepet játszó tényezőként egyfelől teret ad az általunk az utolsó alfejezetben taglalt manipulációs mechanizmusoknak; másfelől – főleg az új média egyes lehetőségeire gondolva – hozzájárulhat egy minden eddiginél demokratikusabb társadalom kibontakozásához is.

Hivatkozott szakirodalom:

Anderson, Benedict (1992): *Imagined Communities, Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London-New York-New Delhi.

Bauman, Zygmunt (1987): *Legislators and Interpreters (On modernity, post-modernity and intellectuals)*. Polity Press, Cambridge.

meg: [A médiumok nagy része hiteles kell maradjon, mert] “amint csorbát szenved valamelyik tévéhálózat vagy újság hitelessége, a versenytárs rögtön elviszi a közönségét” (Castells, 2006, 433. p.) Ez a valóságban azonban nem így van. Egyrészt attól még nem marad objektíve is hiteles egy médium, hogy hiteltelenségét az általa befolyásoltak nagy része nem ismeri fel. Másrészt a médiumok versenyét nem irányítja ilyen eszményi módon az igazság iránti vonzalom, így amikor valamely médium gyakorlatában “csorbát szenved a hitelesség”, akkor a közönség nem feltétlenül pártol el tőle; gyakran az történik, hogy mivel a közönség tudja, hogy majd mindegyik médium elfogult és hiteltelen, így egyik torzítást a másikkal egyensúlyozza ki, meghallgatja mindegyik szélsőséget, aztán levonja a saját véleményét.

⁷² Žižek, (2009), pp. 30--31.

⁷³ Az, hogy a tőke szükségleteket, s ezeken keresztül “fejlődést” termel, önmagában egyáltalán nem baj; az igazságtalanság azáltal jön létre, hogy a tőke képviselői (vagy maga a tőkeológia szerint működő személytelen “piac”) határozhatják meg, hogy ki/mi a “fejlettebb”, s ki/mi a “fejletlenebb”.

- Beck, Ulrich (1999): Túl renden és osztályon? In: Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest (eredeti: 1983).
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich (2006): A választás tétje. Belvedere, Szeged.
- Brzezinski, Zbigniew (1976): *Between Two Ages, (America's Role in the Technetronic Era)*. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex (7. Kiadás) (első: 1970).
- Burke, Kenneth (1998): A "Mein Kampf" retorikája. (eredeti: 1939) In: Szabó Márton (szerk): *Az ellenség neve*. Józsvöveg, Budapest. (pp. 56--87).
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora I. Gazdaság, társadalom és kultúra*. Gondolat, Budapest. (Az információs társadalom klasszikusai).
- Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra II*. Gondolat—Infonia, Budapest. (Az információs társadalom klasszikusai).
- Castells, Manuel (2007): *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra III*. Gondolat-Infonia, Budapest. (Az információs társadalom klasszikusai).
- Debord, Guy (2006): *A spektákulum társadalma*. Balassi—BAE Tartóshullám, Budapest.
- Dyer-Witheford, Nick (1999): *Cyber-Marx. (Cycles and Circuits of Struggle in High-technology Capitalism)*. University of Illinois Press, Urbana-Champaign-Chicago-Springfield.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*. "20 év után", Napvilág, Budapest.
- Fülöp Ádám (2011): I-nemzedék. *Eszmélet*, 89, (pp. 101-107).
- Gellner, Ernst (1983): *Nation and Nationalism*. Blackwell, Oxford-Cambridge.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society*. Polity Press, Cambridge.
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest.
- Habermas, Jürgen (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. I-II. ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja – ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, (Filozófiai Figyelő és Szociológiai Figyelő kiadványa), Budapest.
- Habermas, Jürgen (1994): *Válogatott tanulmányok*. Atlantis, Budapest.
- Habermas, Jürgen—Lyotard, Jean-François—Rorty, Richard (1993): *A posztmodern állapot*, [Horror Metaphysicae], Századvég, Budapest.
- Garnham, Nicholas (2000): *Emancipation, the Media, and Modernity (Arguments about the Media and Social Theory)*. Oxford University Press, Oxford-New York.
- Hardt, Michael—Negri, Antonio (2002): *Empire*. Harvard University Press, Cambridge. (Mass.)—London (12th pr.)
- Hardt, Michael—Negri, Antonio (2004): *Multitude. (War and Democracy in the Age of Empire)*. Penguin Books, New York, etc.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2010): Pártok és szubkultúrák a választási kampány tükrében. Értékválasztás, 2010. In: Antalóczy Tímea—Füstös László—Hankiss Elemér /szerk./: *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról*, Magna Produkció Kft, Budapest. (pp. 171—277).
- Kapitány Ágnes –Kapitány Gábor (2013/1): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*, Typotex, Budapest
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2013/2): *A szellemi termelési mód*, Kossuth, Budapest
- Lazzarato, Maurizio: *Immaterial Labour*, www.generation-online.org/c/fcimmateriallabour3.htm. Utolsó letöltés: 2014. 12. 29.
- Lipset, Seymour Morton –Dobson, Richard B. (1972): The Intellectual as Critic and Rebel. With Special Reference to the United States and the Soviet Union. *Daedalus*, 1972/3.

- Lyotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. In: Habermas, Jürgen— Lyotard, Jean-François —Rorty, Richard (1993): *A posztmodern állapot*. [Horror Metaphysicae] Századvég, Budapest.
- Mallet, Serge (1975): *Essays on the New Working Class*. Telos Press, St. Louis.
- Masuda, Yoneji (1988): *Az információs társadalom (mint posztindusztriális társadalom)*. OMIKK, Budapest. (Technika—információ—társadalom sorozat).
- Merton, Robert K.(1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest. 1980.
- Mészáros István (2008): *A tőkén túl. (Közelítések az átmenet elméletéhez) I. (Az ellenőrizhetetlenség árnya)*. Eszmélet könyvtár, l'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Noëlle-Neumann, Elisabeth (1984): *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion.-- Our Social Skin*. Chicago, University of Chicago Press
- Riesman, David (1968): *A magányos tömeg*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Új Mandátum, Budapest.
- Tütő László (2010): Obama bin Laden. *Eszmélet*, 86. (pp. 162—171).
- Westergaard, John—Resler, Henriette (1985): *Osztály egy kapitalista társadalomban*. Gondolat, Budapest.
- Žižek, Slavoj (2008): 1968-ban a struktúrák kimentek az utcára – vajon megint megteszik-e? *Eszmélet*, 80. 2008. tél (pp. 188—208).
- Žižek, Slavoj (2009): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. (Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig). *Eszmélet* 84. 2009, tél. (Melléklet) (pp. 1--130).